

”... en Oase i Ørkenen”?

Om Frederik Torms engagement i Luther-Akademie Sondershausen 1932-1939 belyst gennem hans brevveksling med Erling Eidem

Af Kristoffer Johannes Schmidt-Hansen og Tine Reeh

Artiklen undersøger hvilke oplevelser og overvejelser, der lå bag den danske professor Frederik Torms (1870-1953) engagement, kamp for, men i sidste ende også afbrydelse af det faglige samarbejde med tyske kolleger i Lutherakademie Sondershausen (LAS) fra 1932-1939. Den anvender et upubliceret kildemateriale, først og fremmest Torms brevveksling med Erling Eidem (1880-1972) og Carl Stange (1870-1959). Brevene viser, at Torms virke i LAS både er interessant i sin egen ret og velegnet som prisme til belysning af mere generelle spørgsmål. Endelig demonstrerer artiklen hvordan Torm ragede op i såvel sin samtids internationale akademiske og hjemlige kirkelige landskab. Da han ikke kom til at stå på hverken de teologiske eller politiske sejrherres side i den umiddelbare efterkrigstid, har der imidlertid været en tendens til at overse eller undervurdere hans indsats.

Fra 1932 indtil krigens udbrud deltog T., gerne i spidsen for en delegation af danske teologistuderende og præster, i det økumeniske og teologiske Lutherakademis årlige seminarer i Sondershausen i Thüringen; til dets grundlægger, teologiprofessoren Carl Stange fra Göttingen (1870-1959), kom T., der var medlem af akademiets bestyrelse, i stadig større modsætning og erkendte klart, til forskel fra denne og trods sin egen politiske konservatisme, nødvendigheden af den kristnes pligt til eventuel ulydighed mod staten.¹

Således lyder en summarisk og typisk beskrivelse af den teologiske professor, Frederik Torms (1870-1953), engagement i Luther-Akademie Sondershausen (herefter LAS). Samarbejdet nævnes ofte, og lige så ofte antydes det, at arbejdet i akademiet havde en ikke uvæsentlig betydning, både for Torm og for andre danske teologers kendskab til

1 Niels Hyldahl og Jens Nørregaard: ”Frederik Torm”, *Dansk Biografisk Leksikon*, 2011, https://biografiskleksikon.lex.dk/Frederik_Torm (13.10.2022).

centrale spørgsmål vedrørende den nazistiske stats forhold til kirke og kristendom.²

I denne artikel vil vi ved hjælp af et upubliceret kildemateriale forsøge at belyse, hvilke oplevelser og overvejelser der lå bag Torms – og sandsynligvis også andre af de nordiske kollegers – engagement, kamp for, men i sidste ende også afbrydelse af samarbejdet med kollegerne i Tyskland. Torms virke er både interessant i sin egen ret og velegnet som prisme til belysning af mere generelle spørgsmål: Hvordan så udviklingen for den lutherske kirke og kristendom i Tyskland i 1930'erne ud fra et dansk konservativt synspunkt, og hvorfor overtog man ikke konservative tyske kollegers betragtninger? Hvad gør man, når de politiske omstændigheder for ens venner og meningsfæller forandres på en sådan måde, at man selv må ændre syn på nogle af de teologiske opfattelser, man før delte? Og hvordan og hvor længe kan man balancere mellem umisforståeligt at støtte systemkritiske venner og samtidig passe på ikke at kompromittere dem – eller sig selv?

Persongalleriet

De teologiske portrætter af Torm fremhæver alle hans kamp for tradition og konservatisme.³ Da han ikke kom til at stå på hverken de teologiske eller politiske sejrherres side i den umiddelbare efterkrigstid, var der i de første skildringer en tendens til at overse eller undervurdere hans indsats.⁴ Men med den kolde krigs afslutning fulgte en mere nuanceret beskrivelse af fronterne og udviklingen i mellemkrigstiden, herunder en ny interesse for modstand imod nazismen og totalitære ideologier fra konservativt hold. Det har også gjort sig gældende i kirkehistorieskrivningen, hvor Torm står som et af de mest indflydel-

2 Niels Hansen Søe: "Frederik Torm", *Dansk Kirkeliv medens Tiderne skifter*, årg. 31, København 1954, s. 89-93; Jens Holger Schjørring: "Den tyske kirkekamp – set fra Frue Plads", *Kirkehistorier. Festskrift til Martin Schwarz Lausten*, red. Carsten Selch Jensen og Lauge O. Nielsen, Frederiksberg 2008, s. 313-333; Jens Holger Schjørring: "Dansk teologi og nazismen", *Nazismen, universiteterne og videnskaben i Danmark*, red. Niklas Olsen, Karl Christian Lammers og Palle Roslyng-Jensen, København 2015, s. 153-181; Tine Reeh: "... den kristne Kirkes eksistens i Tyskland": Frederik Torms reception af kirkekampen", *Kirkehistorier. Festskrift til Martin Schwarz Lausten*, red. Carsten Selch Jensen og Lauge O. Nielsen, Frederiksberg 2008, s. 335-362.

3 Se fx Niels Hansen Søe: *Dansk Teologi siden 1900*, København 1965, s. 86-89; Niels Hyldahl: "Træk af den nytestamentlige eksegeses historie i Danmark i det 20. århundrede", *Kirkehistoriske Samlinger*, København 1979, s. 127-150; Jens Holger Schjørring: "F. Torms sociaetik", *Kirkehistoriske Samlinger*, København 1980, s. 177-194; Mogens Müller: "Dansk eksegesis i det 20. århundrede", *Fire bidrag til fortolkningens historie*, København 2010, s. 1-32.

4 Niels Hyldahl og Jens Nørregaard 2011; Leif Grane: "Den liberale periode (1901-1925)", *Københavns Universitet 1479-1979*, bind V, red. Leif Grane, København 1980, s. 469-70; 526-527.

sesrige eksempler på dette, uden at hans virke dog kan siges at være undersøgt fyldestgørende.⁵

Torm var en af sin samtids bedst kendte danske teologer i udlandet. Han blev født i Kina og tog teologisk embedseksamen i København. Derefter studerede han nytestamentlig eksegesi og patristik i Tyskland, Frankrig, England samt Italien, og han havde livet ud en international horisont i sit arbejde. Hans faglige netværk var imponerende, og hans bøger blev på trods – eller måske netop på grund – af, at de teologisk fremstod let ’altmodisch,’ meget brugt i udlandet.⁶ Samtidig var han en særdeles aktiv og indflydelsesrig stemme i den hjemlige kirkelige debat. Hans virke kunne fortjene en fyldigere gennemgang end pladsen her tillader, blot skal i denne sammenhæng særligt to elementer fremhæves.

For det første var Torms forståelse af forholdet mellem kristendommen og jødedommen i udpræget grad frelseshistorisk orienteret. Torm betonedes Det Gamle Testaments store betydning for kristendommen og jødernes stilling som pagtfolk i et frelseshistorisk perspektiv. Af den grund var en forkyndende jødemission afgørende for ham som kristen,⁷ hvorfor han også var optaget af ”Jødespørgsmålet”⁸ og protesten mod antisemitismen. Alt dette kom i praksis til udtryk i Torms store arbejde og formandskab for Israelsmissionen gennem 28 år. Torms syn på jøder, jødedom og antisemitisme blev også formidlet i udgivelserne *Israel og Guds Riges komme* (1927) og *Jødefolket og Verdenshistorien* (1939), samt hans utrættelige indsamlinger og indsats for at hjælpe jøder ud af Tyskland efter den nazistiske magtovertagelse.⁹

5 Jørgen Stenbæk: *Præsternes forening gennem 100 år*, København 1999, s. 156-158; Martin Schwarz Lausten: *Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948*, København 2007, s. 171-174; Tine Reeh 2008, s. 335-362.

6 Blandt Torms lærebøger, som blev flittigt brugt og kom i adskillige udgaver og genoptryk i Skandinavien og Tyskland, kan nævnes hans *Indledning til det ny Testamente*, der så sent som i 1951 kom i en ny 4. udgave, men også hans *Nytestamentlig Hermeneutik* fra 1928, oversat til tysk i 1930, fik en udbredt anvendelse. I denne sammenhæng kunne man også nævne *Die erste christliche Gemeinde in ihrem Verhältnis zum Judentum* og hans talrige forskningsartikler, herunder arbejder med – og kritik af – tidens Jesu liv-forskning.

7 Jens Holger Schjørring 1980, s. 189f.

8 Torm synes at anvende begrebet ”Jødespørgsmålet” i stedet for den i samtiden gængse betegnelse ”Jødeproblemet” der ofte blev brugt til at dække over den opfattelse, at jøder kunne have en negativ indflydelse på samfundet, hvilket for Torm særligt angik spørgsmålet om integration. Torm ses i praksis også at bruge ”Jødespørgsmålet” i en betydning, hvor det samtidig dækker et problematisk had til jøder eller decideret forfølgelse af dem.

9 Der findes vidnesbyrd om dette meget store og hæderværdige arbejde i Frederik Torms privatarkiv i Rigsarkivet. Se diverse breve til Torm fra tyske jøder i Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

Et andet af Torms interessefelter var forholdet mellem kirke og stat. Det ses blandt andet i hans mangeårige engagement i Kirkeligt Landsforbund, som han var med til at grundlægge i 1912. Her ville man værne om og fastholde troskab mod bibel og bekendelse over for den fremstormende liberalteologiske kritiske front, og man arbejdede også aktivt for en adskillelse af kirke og stat. Et bærende argument var for Torm, at hvis folkekirken var fri i forhold til staten, mindskedes risikoen for politisk infiltration på kirkens område.¹⁰ I forlængelse af dette måtte Torm også finde tanken om en enhedskirke, sådan som den blev forsøgt gennemført i Tyskland fra 1933, problematisk hvis ikke uantagelig.¹¹ Samtidig var nazismens totalitære lydighedskrav for Torm uforeneligt med luthersk kristendom, og han tog afstand fra forbindelsen mellem tysk lutherdom og statskirkelighed.¹²

I forlængelse heraf kan det også nævnes, at Torm var modstander af ”kristelig sociologi”, det vil sige kristen social aktivisme, som mange af hans ligesindede i missionsmiljøerne ellers profilerede sig med i disse år.¹³ Han afviste, at ”det kristne Budskab indeholder sociale Teorier” og var skeptisk over for ”om Kristendommen som saadan er i Stand til at anvis Veje og Midler til at virkeliggøre Retfærdigheden i Samfundslivet.”¹⁴ Torm var med andre ord en skarp modstander af at lade det kristne evangelium munde ud i ligefremme politiske handlingsanvisninger¹⁵ og betonedede i stedet Ny Testaments element af dom over denne verden samt dens radikale syndighed.

Torm blev professor ved Københavns Universitet i 1903. I næsten 40 år var han en toneangivende profil på fakultetet og med til at præge de teologiske studenter. Gennem arbejdet med den nytestamentlige eksegese blev han en nær ven af sin kollega i Lund, Erling Eidem (1880-1972). Eidem, som havde en svensk fader og en norsk moder, blev filosofisk kandidat fra Göteborg, inden han fik en teologisk kandidatgrad og senere disputerede ved Lunds Universitet. Her blev han i 1913 docent og senere professor i nytestamentlig eksegese, inden han i 1932 blev ærkebiskop i Uppsala. Han var teologisk konservativ og er politisk blevet karakteriseret som nationalkonservativ. Samtidig

10 Dette synspunkt kommer også tydeligt til udtryk i Torms udgivelse *Kirkekampen i Tyskland 1933-39*. Se Frederik Torm: *Kirkekampen i Tyskland 1933-39*, København 1939.

11 Tine Reeh 2008, s. 337; 343.

12 Jens Holger Schjørring 1980, s. 182.

13 Jens Holger Schjørring 2008, s. 315-316. For uddybelse af Torms synspunkt, se også Jens Holger Schjørring 1980.

14 Frederik Torm: ”Det sociale Spørgsmaals Plads inden for Missionsproblemerne”, *Nordisk Missionstidsskrift*, København 1930, s. 121.

15 Jens Holger Schjørring 1980, s. 316.

var han som sin forgænger, Nathan Söderblom (1866-1931), præget af en stærk interesse for økumenisk arbejde.

Økumenisk samarbejde var sammen med Lutherrenæssancen teologisk på mode i de første årtier af det 20. århundrede, sidstnævnte båret frem af patristikeren Karl Holl (1866-1926). Denne dobbelte interesse for patristik og Luther tilføjet økumeniske ønsker var også den historiske kontekst for det i 1909 oprettede *Apologetisches Seminar Wernigerode* som blev initieret af *Allgemeine Evangelisch-Lutherischen Konferenz* (herefter AELK). Dette blev afsæt for, at den tyske lutherforsker, Carl Stange (1870-1959) fra Göttingen, tog initiativ til at grundlægge LAS i 1932.¹⁶ Stange var professor i systematisk og praktisk teologi i Göttingen og politisk set præget af en konservatisme, som den så ud i kejsertiden. Han var ikke – og blev ikke – nazist.¹⁷ Men i modsætning til Torm var Stange kritisk overfor en adskillelse af kirke og stat. Det bidrog muligvis til, at Stange – ligesom mange andre tyske evangeliske teologer – ikke protesterede imod Hitlers magtovertagelse i 1933, og heller ikke på længere sigt tog skarpt afstand fra det nazistiske styre.¹⁸

LAS's formål var dels at skabe et fælles, internationalt mødested til fordybelse i luthersk teologi, dels at styrke personlige og faglige relationer mellem lutherske teologer fra en række lande.¹⁹ Hvert år i

16 LAS blev, udover at være en videreførelse af aktiviteterne i regi af *Apologetisches Seminar*, også etableret efter, at den danske teolog Alfred Theodor Jørgensen (1874-1953) ved Det Lutherske Verdenskonvents møde i København 1929 foreslog etablering af et internationalt luthersk fakultet. Da Stange tog Jørgensen idé op, valgte han imidlertid en akademi-model fremfor en fakultets-model. Torleiv Austad: "75 Jahre Luther-Akademie", *Wohlfahrt und langes Leben*, red. Friedrich-Otto Scharbau, Erlangen 2008, s. 28f.

17 Se fx Torleiv Aufstad 2008 s. 29-32 og Jens Holger Schjørring 1980 s. 185. For Stange var fredsbetingelserne efter 1. verdenskrig uantagelige, han beklagede, at de nye partier i Weimarrepublikken havde omstødt den tætte forbindelse, der tidligere havde været mellem stat og kirke, samtidig med at tankerne om et særligt tysk folkeligt skæbnefællesskab ("völkische Schicksalsgemeinschaft") tiltalte ham, Hans Mikosch: *Trotz Hakenkreuz und Ährenkranz - Der Weg der Lutherakademie Sondershausen in den Jahren 1932 – 1962*, Neuendettelsau 2005, s. 60.

18 Arnulf v. Scheliha: "Stange, Carl", *Religion Past and Present* 2011, https://referenceworks-brillonline-com.ep.fjernadgang.kb.dk/entries/religion-past-and-present/stange-carl-SIM_025712?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.religion-past-and-present&s.q=Stange%2C+Carl (26.07.2022).

19 Det skal nævnes, at i og med permanente økonomiske bidrag til LAS fra Det Lutherske Verdenskonvent samt de tyske lutherske landskirker på et tidligt tidspunkt udeblev, søgte Stange om økonomisk understøttelse af akademiets aktiviteter hos det tyske kirkeministerium, indenrigsministerium, udenrigsministerium og propagandaministerium, der således bidrog kontinuerligt i 1930'erne. Ministerierne så her en mulighed for såkaldt kulturpolitisk propaganda og for at øve tysk indflydelse på ledende internationale teologer og præster, jf. Gunnar Appelqvist: *Luthersk samverkan i nazismens skugga*, Stockholm 1993, s. 160f. samt Armin

august inviterede akademiet til et stævne på slottet i Sondershausen i Thüringen. Dertil udgav akademiet *Nachrichten der Luther-Akademie* og *Zeitschrift für Systematische Theologie*²⁰, der blandt andet bragte forelæsninger fra stævnerne, samt udgivelsesrækken *Studien der Luther-Akademie*.²¹ Akademiets første formelle formand var Ludwig Ihmels (1858-1933), der inden sin kaldelse til et professorat i Leipzig og senere bispestolen i Sachsen, havde været professor i Erlangen og var præget af teologien der. Han havde dog også en stærk interesse for økumeni. Samtidig var det for Stange – der havde studeret i Sverige og talte svensk – vigtigt at styrke båndene til lutherske teologer og kirkeledere fra de nordiske kirker.²² Fra 1932 til krigsudbruddet dannede LAS således rammen for et internationalt teologisk samarbejde mellem tyske og nordiske kolleger.²³

Boyens: *Kirchenkampf und Ökumene. 1939-45*, München 1973, s. 182. Den økonomiske støtte fra de tyske myndigheder kom imidlertid med en pris. Det blev eksempelvis ikke tolereret, at deltagerne ved stævnerne ytrede holdninger, der kunne opfattes som kritik af den tyske stat eller det nazistiske parti, og den tyske kirkekamp måtte ikke omtales endsige debatteres. Stange håndhævede som videnskabelig leder af LAS denne linje og sikrede således den fornødne økonomiske understøttelse af akademiets aktiviteter, se Torleiv Austad 2002 s. 30f. Heiner Fandrich finder imidlertid den typiske fremstilling af LAS som "ein Forum für nationalistische Propaganda" forenklet. Fandrich fremhæver, at Stange også søgte om økonomisk støtte fra de tyske myndigheder før Hitlers magtovertagelse og henviser desuden til en brevveksling med sekretær for LAS, Wasielewski, fra januar 1936, hvori Stange udtrykker ønske om at gøre akademiet uafhængigt af myndighedernes økonomiske understøttelse. De interne diskussioner i 1939 mellem blandt andre Stange og Eidem, hvor førstnævnte havde stærke reservationer i forhold til skriftlige og/eller offentlige meddelelser vedrørende foretagendets økonomi, som Fandrich endda selv senere refererer, kunne dog tyde på, at såvel en videnskabelig som politisk neutralitet var svær at opretholde og spørgsmålet om finansiering langtfra uproblematisk. Se Heiner Fandrich: *Carl Stange – Theologe und Wissenschaftsorganisator. Personelle und institutionelle Verbindungen deutscher und nordeuropäischer Lutherrenaissance*, Gütersloh 2022, s. 240f. samt s. 272-274.

- 20 Dette tidsskrift skulle bl.a. udgøre et alternativ til det af Karl Barth (1886-1968) initierede skrift *Zwischen den Zeiten*.
- 21 I denne serie udgav blandt andre danskere som Jens Nørregaard og J. Oskar Andersen i 1930'erne deres arbejder. Se også Torleiv Austad: „Die Verbindungen der Luther-Akademie Sondershausen mit den nordischen Kirchen 1932-1945“, *Aufbruch und Orientierung: zur Gegenwart der Theologie Luthers*, red. Oswald Bayer, Erlangen 2000, s. 14.
- 22 Torleiv Austad 2000, s. 13f.; Jens Holger Schjørring 2008, s. 317; Jens Holger Schjørring 2015, s. 159.
- 23 Appelqvist anfører, at de tyske myndigheder langt ind i 1930'erne anså LAS som den sidste velfungerende kirkelige forbindelse til udlandet, se Gunnar Appelqvist 1993 s. 161, og Fandrich betoner ligeledes, at LAS i 1935 var det største internationale teologiske forum på tysk jord, se Heiner Fandrich 2022, s. 238.

Arbejdet begynder

I sin upublicerede selvbiografi skildrer Torm forholdsvis detaljeret, om end retrospektivt, sit engagement i LAS.²⁴ Torm beskriver indledningsvis, hvordan han, længe før LAS blev stiftet, var positivt engageret i økumenisk samarbejde mellem de tyske og nordiske kirker, og at ønsket om økumenisk samarbejde var udslagsgivende for, at han indledningsvis valgte at engagere sig i LAS. Mens han nærede en betydelig skepsis overfor flere af de andre lignende initiativer i samtiden, havde han store forventninger til LAS. Allerede i 1913 var Torm blevet inviteret til at indtræde i styrelsen for AELK. Han var imidlertid betænkelig overfor dette initiativ af "nationale grunde", da der i dette regi blev udgivet artikler af politisk karakter i *Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung*, som udtrykte et ensidigt tysk standpunkt, herunder kritiske artikler om det sønderjyske spørgsmål.²⁵ Torm afviste derfor at engagere sig i dette arbejde. Han beretter dog om, hvordan han mødte formanden for AELK, Ludwig Ihmels, og talte med redaktøren for avisen, hvori de politiske artikler blev trykt. Torm noterer i selvbiografien, at han gennem dette bekendtskab fik indtryk af den stemning, der herskede i mange af de tyske kirker i 1913 forud for krigen. Direkte adspurgt ønskede Ihmels, ifølge Torm, på ingen måde at ændre det politiske indhold, men svarede i stedet Torm: "Véd De da ikke, at det tyske Folk trues af Degeneration, og at vi trænger til en Krig?"²⁶

På trods af, at LAS blev en slags videreførelse af *Apologetisches Seminar Wernigerode*, var LAS ifølge Torm til at begynde med præget "af et ganske andet Frisind og havde en virkelig økumenisk Karakter".²⁷ Han tilføjer dog: "At det ikke vedblev at være saaledes, er noget andet. Men der var paa det daværende Tidspunkt endnu ikke nogen Grund til at nægte Samarbejde".²⁸

Inden etableringen af LAS besøgte professorerne Stange, Emanuel Hirsch²⁹ og Johannes Hempel³⁰ sammen med 30 tyske studeren-

24 Torms utrykte selvbiografi, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 4, s. 128-149. Manuskriptet kan dateres til 1943.

25 Smst., s. 128.

26 Smst., s. 129.

27 Smst.

28 Smst.

29 Emanuel Hirsch (1888-1972) var en tysk evangelisk-luthersk teolog og professor i først kirkehistorie og senere systematisk teologi ved universitetet i Göttingen. Han tilhørte desuden grupperingen "Deutsche Christen" og var fra 1937 medlem af NSDAP.

30 Johannes Hempel var en tysk evangelisk-luthersk teolog og professor i Det Gamle Testamente først ved universitetet i Greifswald, dernæst Göttingen og senere i Berlin, dertil militærpræst under 2. verdenskrig (1891-1964) og medlem af NSDAP.

de henholdsvis Sverige og Danmark til teologiske stævner i løbet af 1929. Ifølge Torm illustrerede besøgene det tyske ønske om dialog og samarbejde med de skandinaviske kirker. Det kom eksemplarisk til udtryk i en dansk-tysk gudstjeneste, de fejrede sammen i Sankt Petri Kirke.³¹ Torm skriver: ”De tyske Gæster havde udtalt Ønsket om, at man om Söndagen afholdt en Gustjeneste [sic] med dansk Salmesang og Liturgi, men med Prædiken paa Tysk.”³² Således blev salmer af Grundtvig oversat til tysk af Hirsch og Torm prædikede på tysk, mens liturgien forblev dansk.

Den tyske delegations besøg i Danmark blev gengældt allerede samme år. Torm og kollegerne Aage Bentzen (1894-1953), Eduard Geismar (1871-1939) og Jens Nørregaard (1887-1953) var således med en gruppe studerende på feriekursus i Göttingen og ”Paa begge Sider var der Glæde over Samværet.”³³ Året efter flyttede ”det apologetiske seminar” fra Wernigerode til Helmstedt, og for at fortsætte det teologiske samarbejde blev Torm inviteret til at holde tre forelæsninger her i 1930. Foruden de skandinaviske lande havde Holland sendt repræsentanter til seminaret. Torm beskriver sin oplevelse af de politiske spændinger:

Selv om vi i den lille gamle By med de toppede Brostene som Regel kunde føle os som paa et isoleret Sted, hvor vi i Fred kunde dyrke Videnskaben, saa mærkede vi alligevel allerede her lidt til Dönningerne af de store Bevægelser, som begyndte at ryste Tyskland.³⁴

Torm sigter her blandt andet til kommunisters optog i gaderne i forbindelse med rigsdagsvalget i 1930,³⁵ og han fortsætter:

... det var alligevel endnu kun Skyer, som trak op i Horisonten. Og de fleste haabede paa, at de vilde drive over. Derfor tog jeg imod Indbydelsen to Aar senere til at holde Forelæsninger ved det nystiftede Luther-Akademis første Möde i Sondershausen den 7 – 20 August 1932.³⁶

Torm noterer desuden, at eftersom han oplevede et oprigtigt ønske om økumenisk samarbejde fra tysk side, mente han, at der var god

31 Sankt Petri Kirke er den tyske kirke i København.

32 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 130.

33 Smst., s. 132.

34 Smst.

35 Det tyske rigsdagsvalg blev afholdt den 14. september 1930.

36 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 132.

grund til at tilslutte sig akademiet.³⁷ I tilbageblikket opvejer han med andre ord på den ene side et tysk ønske om økumeni og på den anden side ændringer og spændinger i den tyske kirke. Begge dele udgjorde for ham at se gode grunde til at engagere sig i samarbejdet med kollegerne i Tyskland.

De første stævner

Ifølge Torm blev det første stævne i 1932 afviklet uden nævneværdig ydre påvirkning fra den politisk urolige situation. Han fremhæver desuden, at "i Stanges Indledningstale blev det økumeniske Synspunkt stærkt betonet. Han talte om Menneskeslægtens Enhed, og om at der i Guds Rige ikke er Forskel mellem Folkene!"³⁸ Også i forbindelse med affattelse af akademiets vedtægter og sammensætning af akademiets bestyrelse kom betoningen af det økumeniske til udtryk. Udover tyske medlemmer i akademiets bestyrelse blev han selv valgt som repræsentant fra Danmark, og ærkebiskop Erling Eidem blev repræsentant for Sverige.³⁹

Torm har tydeligvis haft en ikke uvæsentlig plads i akademiets ledelse. Det ses eksempelvis efter Ihmels død i 1933, hvor Stange tilbød Torm formandsposten.⁴⁰ Han afslog imidlertid og foreslog i stedet Eidem. Torm noterer, at Eidem var betænkelig ved at tage imod opfordringen, da han forudså, at han kun i begrænset omfang ville have mulighed for at være til stede ved stævnerne. Derfor satte han sin lid til, at han gennem Torm og deltagende svenske repræsentanter kunne holde sig ajour med forholdene omkring akademiet. Netop dette forhold var helt afgørende for, at Torm og Eidem kom til at holde tæt kontakt i løbet af 1930'erne.⁴¹

Hitlers magtovertagelse og den påbegyndte kirkekamp mærkedes ved stævnet i august 1933, og deltagerne måtte vænne sig til at udtale sig med en langt større forsigtighed end tidligere. Dog understreger Torm, at han ikke forsøgte at skjule sit syn på de lands- og kirkepolitiske forhold, men at han samtidig stræbte efter at balancere mellem ærlighed og forsigtighed. "Men Forsigtighed gjaldt kun Formen. Stor Forsigtighed i Formen – stor Aabenhed i Realiteten var det Ideal, jeg stræbte efter."⁴² Torm ærgrer sig til

37 Smst., s. 129.

38 Smst., s. 136.

39 Foruden Torm og Eidem deltog fra Sverige Gustaf Aulén (1879-1977), Anders Nygren (1890-1978) og Arvid Runestam (1887-1962) og fra Danmark Eduard Geismar, Alfred Th. Jørgensen. De følgende år deltog også norske og finske teologer og præster. Torleiv Aufstad 2008, s. 32

40 Ihmels døde den 7. juni 1933.

41 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 136f.

42 Smst., s. 138.

gengæld over den forsigtighed, mange tyske teologer udviste.⁴³ Som et eksempel på, at den nye politiske situation påvirkede stævnet, fremhæver Torm, at tankerne om ”Volkstum”⁴⁴ allerede ved dette møde fyldte en del. Mange tyskere satte dog fortsat deres lid til, at rigspræsident Hindenburg (1847-1934) ”ville formaa at afværge en Del af de Farer for Kirken, som laa gemt i det nazistiske Program.”⁴⁵

Korrespondancen mellem Torm og Eidem berører første gang LAS i 1933. Brevene forud for 1933 kredser primært om emner af kollegial karakter, og tonen er varm og hjertelig. Hvis man sammenligner Eidems brev til Torm fra den 12. januar 1933, der er skrevet umiddelbart før Hitlers magtovertagelse, med det efterfølgende fra Torm til Eidem den 3. april 1933 – to måneder efter magtovertagelsen og tre dage efter jødeboykotten – er det imidlertid tydeligt at aflæse et skift i stil og indhold. I det første brev skriver Eidem, at han håber, de to mødes ved sommerens stævne i Sondershausen. Det er til gengæld også det eneste, han nævner vedrørende LAS.⁴⁶ Det følgende brev omhandler næsten udelukkende den politiske situation i Tyskland, hvilken betydning det kan tænkes at få for LAS og for kirken, samt hvordan de og andre repræsentanter for lutherske kirker bør forholde sig.⁴⁷ Disse temaer skulle blive gennemgående for korrespondancen igennem 1930’erne.

I april 1933 beskriver Torm, hvordan der blandt de danskere, der planlagde at deltage ved stævnet i august 1933, var opstået

... en Del Betænkeligheder paa Grund af Situationen i Tyskland. Man er ængstelig for at komme til at skulle staa overfor saa overdrevne Udtryk af tysk Nationalfølelse, at det vil virke pinligt paa os Udlændinge.⁴⁸

Torm ønsker derfor, at Eidem også deltager i sommerens stævne. Det var Torms opfattelse, at han og Eidem – idet de var de to eneste uden-

43 Smst.

44 Kan her oversættes med ”folkeligt særpræg”. Udtrykker idéen om, at der skulle være et særegent træk ved det tyske folk. Desuden et centralt begreb i den ”Völkische” bevægelse, der søgte at fremme nationalt sindelag samt genskabe og bevare, hvad de anså for at være det tyske folks oprindelige karakter; den ariske race.

45 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 138.

46 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 12.01.1933, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

47 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 03.04.1933, Landsarkivet i Uppsala, Årkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 4: 1932-1933.

48 Smst.

landske medlemmer af bestyrelsen – havde et skærpet medansvar for, hvordan foretagendet udviklede sig.⁴⁹

I brevet ønsker Torm også at høre, hvordan Eidem mener, at de to bør stille sig til situationen. Torm har selv to forslag; enten bør de skrive et brev til Stange, hvori de beder ham som videnskabelig leder at ”sikre os imod ensidige Udslag af tysk Nationalfølelse og Antisemitisme (med Henvisning til Sammenkomstens internationale Karakter),” eller de kan vælge at lade stå til.⁵⁰ Torm udtrykker betænkelighed ved det sidste og finder, at de må handle med det samme for at sikre, at stævnerne kan fortsætte uden i nævneværdig grad at blive påvirket af den politiske situation. Torm finder det derudover afgørende, at Eidem deltager i årets stævne, således at han får syn for sagn og kan ”give personlig og paalidelig Besked” om forholdene i Tyskland hjemme i Sverige.⁵¹

Endelig beklager Torm sig over, at biskop Ihmels, inden sin død i sommeren 1933, havde givet sin anbefaling af den nye regering, og han begræder, at den evangeliske kirke ikke i større udstrækning modsatte sig det nye styre. Den evangeliske kirke ”gaar næsten overalt i Tyskland ind under Nazi og Hagekorset,” hvorfor Torm spørger: ”Og hvad bliver det saa til med Korset? Det er svære Tider, vi oplever.”⁵² Afslutningsvis udtrykker han i brevet sin bekymring for, hvilke konsekvenser den politiske situation kan tænkes at få for det internationale og økumeniske samarbejde, der er påbegyndt i LAS. Han konkluderer, at det vil blive nødvendigt at gå varsomt frem i tiden, der kommer.⁵³

Samlet set er det i Torms brev tydeligt, hvordan han på dette relativt tidlige tidspunkt efter Hitlers magtovertagelse er opmærksom på, hvilke udfordringer der er forbundet med deltagelse og engagement i en institution som LAS, og hvilket ansvar der følger med. Samtidig viser brevet Torms store ønske om, at et internationalt og økumenisk samarbejde fortsætter på trods af situationen.⁵⁴

Tre dage efter sender Eidem d. 6. april 1933 et svar til Torm. Eidem begræder ligeledes udviklingen i Tyskland, og han takker samtidig Torm for den store fortrolighed. Eidem finder, at de i LAS har en væsentlig opgave at udføre, nemlig ”att söka hjälpa våra tyska bröder, så gott vi någonsin förmå, att övervinna sin överspända och orättvisa nationalism.”⁵⁵ Eidem beklager desuden, at samtidens racehad også kommer fra kirkens folk:

49 Smst.

50 Smst.

51 Smst.

52 Smst.

53 Smst.

54 Smst.

55 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 06.04.1933, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2, s. 1.

För mig likasom för Dig är dessa dagar en lidandets tid. Rashedet, nu representerat av kristna bröder, smådar kärlekens hjälte på Korsets stam. Lad oss bedja honom: Fader, förlåt dem, ty de veta icke vad de göra.⁵⁶

Det lykkes ikke Eidem at finde tid til at deltage i stævnet i 1933. Torm underretter ham derfor efterfølgende om årets stævne og situationen i Tyskland i et brev, hvor han skriver, at situationen for LAS er så alvorlig, at han og Eidem bør mødes.⁵⁷ Eidem foreslår, at de træffes i København, da han her sammen med ledende kirkefolk fra forskellige lande skal drøfte forholdene i Tyskland ved konferencen *Europäische Zentralstelle für kirchliche Hilfsaktion*.⁵⁸ Eidem inviterer Torm til at tage del i disse drøftelser og inddrager ham på den måde også i dette forum.

Få måneder senere, i oktober 1933, opfordrer Torm Eidem til at blive formand for LAS med den begrundelse, at "Det vil jo blive meget lettere at holde Luther Akademiet paa ren ökumenisk Grund i disse vanskelige Tider, naar en Udlænding er Formand."⁵⁹ At Deutsche Christen vil søge at påvirke akademiets virke, er der ifølge Torm ingen tvivl om, men med Eidem som formand, "har Stange et godt Vaaben."⁶⁰ I sit brev af 22. november 1933 svarer Eidem på opfordringen. Han overvejer at stille sig til rådighed for LAS, og Eidems overvejelse er i høj grad Torms fortjeneste: "Det beror framför allt på Ditt ord att jag över huvud reflekterar på saken. Jeg liter på Ditt om-döme i denna sak."⁶¹ Dog finder Eidem ikke, at han på dette tidspunkt kan stille sig til rådighed som formand for bestyrelsen. Det skyldes dels, at han som ærkebiskop har mange arbejdsopgaver og derfor vil have begrænset mulighed for at deltage i de årlige stævner, dels at han ikke ønsker at risikere at kompromittere sit ærkebispembede ved at stille sig i spidsen for LAS. Med henvisning til den uklare rigs- og kirkepolitiske situation i Tyskland har Eidem derfor meddelt Stange, at han ikke for nuværende kan stille sig til rådighed som formand, men at han derimod må se tiden an.⁶² Eidem ender dog med efter nogen

56 Smst.

57 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 14.08.1933, Landsarkivet i Uppsala, Årkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 4: 1932-1933.

58 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 16.08.1933, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

59 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 30.10.1933, Landsarkivet i Uppsala, Årkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 4: 1932-1933.

60 Smst.

61 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 22.11.1933, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

62 Smst.

tids overvejelse og på grund af Stange og Torms gentagne opfordringer at tage formandsposten på sig,⁶³ og han endte med at varetage posten indtil 1943.

Brevvekslingen i 1933 viser således tydeligt, hvordan Eidem og især Torm tænker kirkepolitisk strategisk i forhold til sammensætningen af akademiet, og hvordan de aktivt gjorde en indsats for at værne om akademiets økumeniske dna samt søgte at sikre fortsat åbenhed i det faglige samarbejde.

Den politiske situation spidser til

Korrespondancen mellem Torm og Eidem handler ikke kun om LAS. De to var som nævnt nære kolleger og venner længe inden den nazistiske magtovertagelse, og det kan ikke udelukkes, at den tillid og fortrolighed, de delte inden den betændte situations dilemmaer begyndte, udgjorde en vigtig forudsætning for det samarbejde, de havde under de nu kritiske forhold.⁶⁴ I brevvekslingen drøfter de også fortsat adskillige andre sager, som ikke direkte berører LAS. Nogle af dem kan dog være med til at give en udvidet forståelse for deres generelle opfattelser af situationens intense udvikling, de konstante praktiske overvejelser og den potentielle rækkevidde af beslutningerne.

Det gælder eksempelvis en episode i 1934, hvor Torm skriver til Eidem for at få hans råd i forhold til et møde 3.-7. maj 1934 i Bremen for den *Kontinentale Missionskonferenz*. Skandinaviske delegerede er inviteret, herunder Torm selv. Han er imidlertid bekymret for, at deres deltagelse kan medvirke til, at Ludwig Müller (1883-1945) opnår en unødig anerkendelse af embedet som rigsbiskop og af den nye tyske kirkeregering i det hele taget. Torm frygter især, at repræsentanter for Deutsche Christen på mødet vil stille forslag om at sende en hilsen fra konferencen til Ludwig Müller såvel som Hitler. Torm ser

63 Heiner Fandrich 2022, s. 232f.

64 Appelqvist betoner, at Eidems formandskab var af afgørende betydning for Torms fortsatte engagement i LAS i 1930'erne, men også at Eidem på sin side opfattede Torms bestyrelsespost som en forudsætning for sit engagement. Der var, ifølge Appelqvist, på den måde tale om, at de gensidigt legitimerede hinandens virke i LAS. Samtidig ses en forskel i de to kollegers tilgang til LAS, idet Torm var mere sensitiv overfor den politiske udvikling i Tyskland, og en reaktion imod denne var af større betydning end for Eidem. For Torm spillede det således en afgørende rolle, at akademiet kunne bevare sin frihed og fortsætte sine aktiviteter uafhængigt af de tyske politiske myndigheder og kirkemyndigheder. Denne frihed var, ifølge Torm, en forudsætning for, at der overhovedet kunne være tale om at betegne LAS som et økumenisk fællesskab. Det afgørende for Eidem derimod var, at LAS dels bidrog til de lutherske kirkers enhed, dels forhindrede en isolation af den tyske kirke. Hvor Torm havde fokus på frihed, fokuserede Eidem altså i højere grad på enhed og fortsat forbindelse til den tyske kirke. Gunnar Appelqvist 1993, s. 94f.

for sig, at dette vil kunne udnyttes af fx *Völkischer Beobachter* til at fremstille hilsenen som udenlandske kirkefolks anerkendelse af rigsbiskoppen.⁶⁵ Derfor beder han Eidem om råd og hjælp. For hvis Torm selv skriver til konferencelederen, professor Schlunk⁶⁶ fra Tübingen, og giver varslers om, at han skal være opmærksom på denne risiko, risikerer Torm at bringe Schlunk i fare, hvis brevet skulle ende i de forkerte hænder. I denne situation beder Torm Eidem om at benytte sine kontakter og indflydelse til at underrette Schlunk.⁶⁷

I sit svar to dage senere den 13. marts 1934 takker Eidem for den tillid, Torm fortsat viser ham. Eidem giver derudover udtryk for, at han grundigt har overvejet den meget ”delikate” og svære problemstilling og skriver:

Jeg delar fullkomligt Din tanke att ett ev. förslag om ett hilsnings- eller hyllningstelegram till Reichsbischof Müller från konferensens sida är omöjligt att acceptera från vår ståndpunkt. (...) För min del skulle jag alltså, liksom Du, nödgas säga ett blankt och kategoriskt nej till ett dylikt förslag.⁶⁸

Eidem foreslår som alternativ til Torms plan, at de nordiske delegerede, når de samles i København umiddelbart forud for mødet i Bremen, søger at blive enige om at forkaste et eventuelt forslag om et telegram til rigsbiskop Müller, samt at de i Bremen forud for mødet sørger for at gøre dette klart for Schlunk. Afslutningsvist giver Eidem udtryk for, at han deler Torms bekymring over forholdene omkring LAS, men at han mener, de fortsat bør indtage en afventende holdning.⁶⁹

Selvom denne del af korrespondancen ikke er direkte relateret til LAS, illustrerer den tydeligt, hvordan Torm finder det afgørende – særligt som udlænding – at man ikke uforvarende kommer til at anerkende den tyske rigskirkes biskop, Ludwig Müller, i denne afgørende fase af kirkekampen. Episoden understreger med andre ord Torms klare og tidlige bevidsthed om det, man kunne kalde anerkendelses-spørgsmål i forbindelse med forandringerne i den tyske kirke, samt udlændinges betydning i denne forbindelse. Han giver ikke sjældent

65 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 11.3.1934. Landsarkivet i Uppsala. Årkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 5: 1934.

66 Karl Albert Martin Schlunk (1874-1958) var en tysk luthersk teolog og professor i missionsvidenskab ved Tübingen Universitet fra 1928-1941.

67 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 11.3.1934. Landsarkivet i Uppsala. Årkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 5: 1934.

68 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 13.3.1934. Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

69 Smst.

udtryk for en oplevelse af det ansvar, der påhvilede ham som udenlandsk teolog, især med henblik på ikke at lægge navn og titel til en blåstempling af den tyske rigskirke.

I førromtalte brev fra Torm til Eidem beskriver han en lignende bekymring i forhold til LAS:

... alt synes at være værre end nogensinde. Jeg tænker ogsaa med Bekymring paa Lutherakademiet; jeg har ikke rigtig Frimodighed til at opfordre Studenter til at rejse derned. Og bliver Forholdene overhovedet saadanne, at jeg selv kan tage derned?⁷⁰

Torm fortsætter, idet han giver udtryk for sin medfølelse i forhold til Eidems vanskelige situation, og hvordan det må have været en svær tid for Eidem at træde ind i sit nye embede som ærkebiskop⁷¹: ”just i det Øieblik, da saa megen næsten ubegribelig Forrykthed sætter sig i Höjsædet i et stor [sic] evangelisk Kirkesamfund.”⁷² Og det skulle tilsyneladende kun blive værre.

Hindenburgs død

Mange tyskere havde sat deres lid til, at rigspræsident Hindenburg (1847-1934) ville være en fortsat modvægt til Hitler. Denne fortrøstningsfuldhed forsvandt, da Hindenburg døde i begyndelsen af august 1934. Torm befandt sig på dødsdagen i Sondershausen i forbindelse med stævnet det år, og han beskriver, hvordan han oplevede tyskerne reaktion: ”[Vi] fik et levende Indtryk af det tyske Folks Sorg og af den Usikkerhed, som man i mange Kredse nærrede med Hensyn til Fremtiden.”⁷³ Han noterer sig, at der på den ene side var dem, der glædede sig, da de anså Hindenburg som den sidste hindring for national-socialismens videre udvikling i Tyskland. På den anden side beskriver han, hvordan stemningen i byen var præget af andres sorg og ængstelse:

... der var overordentlig mange, endog helt ned i de brede Folkelag, som med Bekymring saa Fremtiden i Möde. ”Hvad nu?” var det ængstelige Spørgsmaal, som lød fra mange Læber, naar Folk stod i Smaaklynger, ofte med Taarer i Øjnene, og talte om Dagens Begivenhed.⁷⁴

70 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 11.3.1934. Landsarkivet i Uppsala. Ärkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 5: 1934.

71 Eidem var svensk ærkebiskop i perioden 1932-50.

72 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 11.3.1934. Landsarkivet i Uppsala. Ärkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 5: 1934.

73 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 138.

74 Smst., s. 139.

Særligt i kirkelige kredse medførte Hindenburgs død uro og bekymring for, hvad fremtiden ville bringe, da han havde udgjort en form for kirkeligt bolværk mod Deutsche Christen.⁷⁵

I de efterfølgende afsnit gengiver Torm sin oplevelse af, hvordan ledende skikkelser ved LAS reagerede på den nye udvikling og valgte at positionere sig i forhold til den nye tyske regering. Præsten Johannes Koch, der også var engageret på den bekendende kirkes fløj, appellerede til ivrig teologisk fordybelse i "Kristendommens Grundsandheder" for bedre at kunne stå imod den nye tidsånd. Torm fremhæver, at flere andre var særdeles bevidste om truslen fra det nye styre: "Der var heldigvis en del af de bedste tyske Mænd, som med Virkelighedssans saa Fremtidens Fare i Øjnene."⁷⁶

Dette kunne dog angiveligt ikke mærkes i ledelsen af LAS, som var præget af en anden tilgang, og Torm fandt blandt andre Stange alt for imødekomende over for de nye vinde. Det kom blandt andet til udtryk i flere af de foredrag, der blev holdt. Torm fremhæver eksempelvis professor Paul Althaus'⁷⁷ "Germanische Religion und Christusglaube," hvori Althaus ifølge Torm gik temmelig vidt i forhold til "Indrømmelser med Hensyn til Spørgsmaalet om Nationalismens Forhold til Kristendommen."⁷⁸ Torm fornemmede med egne ord, hvordan flere af den tyske kirkes ledere, "var ved at rives med af den ny Aand."⁷⁹

Netop hjemvendt fra stævnet i sommeren 1934 skriver Torm til Eidem og beretter om sine oplevelser, og brevets indhold stemmer helt overens med Torms erindringer. Først og fremmest fremhæver han i brevet Hindenburgs død, som Torm også i erindringerne betoner som en skelsættende begivenhed for den tyske kirke såvel som for forholdene omkring LAS. Situationen spidsede til. Gennem samtale med Marahrens⁸⁰ og forskellige præster havde Torm fået et indblik i situationen og den umiddelbare reaktion hos flere teologer:

Alle fölte de, at de nu stod overfor den afgörende Kamp. Harmen var især stor over Sammenkoblingen af den politiske Ed til det ny Statsoverhoved og Eden til Kirkeregimentet. Formaalet er jo tyde-

75 Smst.

76 Smst., s. 140.

77 Paul Althaus (1888-1966) var en tysk evangelisk-luthersk teolog og professor i dogmatik ved universitetet i Erlangen og fra 1926 til 1964 præsident for Luther-Gesellschaft. Althaus var blandt de lutherske teologer, der hilste Hitlers magtovertagelse i 1933 velkommen.

78 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 140. Ordet "Nationalismens" er utydeligt og derfor forbundet med en smule usikkerhed.

79 Smst.

80 August Marahrens (1875-1950) var luthersk landsbiskop i Hannover.

lig nok det nederdrægtige, at kunne fremstille dem, der nægter at aflægge Eden som politiske Forbrydere.⁸¹

Torm beskriver derefter, hvordan han, på stævnets anden dag og inden Hindenburgs død, var med til at afværge, at en repræsentant fra den tyske rigskirkes ledelse blev indvalgt i akademiets bestyrelse. På biskop Theodor Heckels⁸² anbefaling havde Stange foreslået, at Theodor Krummacher⁸³ skulle optages i senatet. Som Torm også skriver i sine erindringer, modsatte han sig dette med henvisning til den verserende kirkekamp: ”Jeg gjorde gældende, at vi Udlændinge, saalænge der faktisk stod to Kirkesamfund overfor hinanden i Tyskland, ikke vilde officielt anerkende nogen Kirkeledelse. Stange gav efter, og Sagen blev udskudt til næste Aar.”⁸⁴ Torm runder brevet af med at understrege, hvor afgørende det er, at de arbejder for LAS’s fortsatte virke:

... alle de andre hørte til de tyske Brødre, med hvem det er en Glæde at have Samfund, og som trænger til vor Hjælp. Vi bör göra, hvad vi kan, for at holde Lutherakademiet oppe; her er endnu en Oase i Örkenen, hvor vi kan erfare Velsignelsen ved de Helliges Samfund.⁸⁵

Eidem svarer straks Torm og takker for beretningen fra årets stævne, som han læste med stor interesse, særligt på grund af de vanskelige forhold for LAS. Derudover giver Eidem udtryk for, at han glæder sig over, at det er lykkedes Torm at modsætte sig Stanges forslag om at få en repræsentant for den tyske kirkeregering valgt ind i bestyrelsen for

81 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 14.08.1934, Landsarkivet i Uppsala, Årkebiskop Erling Eidems arkiv, C II 5: 1934, Torms understregning.

82 Theodor Heckel (1894-1967) var en evangelisk-luthersk præst og siden 1934 biskop med ansvar for tyske menigheder udenfor Tyskland. Heckel var ikke medlem af nazistpartiet og tilhørte heller ikke Deutsche Christen, men bakkede omvendt loyalt op om Hitlers styre og rigsbiskop Müller.

83 Theodor Gustav Hermann Adam Krummacher (1867-1945) var en tysk evangelisk teolog og præst og blev foreslået til at sidde i senatet for LAS af Heckel som repræsentant for den nye tyske kirkeledelse under rigsbiskop Ludwig Müller.

84 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 14.08.1934, Landsarkivet i Uppsala, s. 2. Torms understregning. I sin selvbiografi fremhæver Torm episoden som et af flere eksempler på Stanges tendens til at imødekomme rigs- og kirkeregering i Tyskland. Torm skriver, at et sådant forslag ville have gjort det umuligt – navnlig for de tyske deltagere – blot tilnærmelsesvist at tale frit ved stævnerne. Torm slog i sin argumentation på, at LAS, grundet sit økumeniske sigte, ikke burde vise særlige hensyn til enkeltnationer og i det hele taget måtte afstå fra politiske hensyn, *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 143.

85 Smst.

LAS, da ”det under nuvarande förhållanden är synnerligen önskvärt att Lutherakademien icke knytes vid den nuvarande kyrkorregeringen, låt vara endast genom inval av en styrelseledamot.”⁸⁶

Ligeledes udtrykker Eidem glæde over, at Torm i det store og hele trods den politiske og kirkepolitiske situation har haft et godt indtryk af årets stævne. Han giver desuden Torm ret i, at det er unikt og betydningsfuldt, at LAS eksisterer i netop disse år:

Det är sannerligen icke många punkter i Tyskland där man numera kan mötas på sådant sätt. Jag tror att det för våra tyska bröder själva är av stor betydelse att denna samlingspunkt finnes ovanför de kyrkopolitiska stridigheterna.⁸⁷

Eidem understreger afslutningsvist, at fællesskabet og sammenholdet aldrig havde været af større betydning.⁸⁸

Det fremgår tydeligt af brevvekslingen, at Torm, som på dette tidspunkt var den eneste af de to udlændinge i bestyrelsen, som deltog i stævnerne, ydede en ikke uvæsentlig og modig indsats for at bevare akademiets fortsatte uafhængighed i forhold til de nye kirkemyndigheder og det nazistiske styre.⁸⁹ Desuden var Torm bevidst om vigtigheden af som udlænding ikke at komme til at anerkende Deutsche Christen eller Müller som den tyske evangeliske kirkes ledelse.

Ved at modsætte sig Heckel og Stanges forslag medvirkede Torm med andre ord dels til at undgå, at LAS og dets udenlandske deltagere bidrog til en anerkendelse af den ene kirkepolitiske fløj på dette afgørende tidspunkt i kirkekampen, dels til at modarbejde en drastisk forringelse af akademiets frihed, hvilket valget af en repræsentant som Krummacher øjensynligt ville have medført. Det er samtidig åbenlyst, at Torm oplevede sig meget forpligtet på at hjælpe de tyske evangeliske teologer og at sikre LAS' fortsatte eksistens som økumenisk mødested. Eidem bakkede fuldtone op om denne tilgang. Det synes at være denne bevidsthed og pligtfølelse, der var udslagsgivende for, at de to undlod at udtræde af bestyrelsen på trods af den dramatiske udvikling i Tyskland. Torms festtale i 1935

Ved stævnet i sommeren 1935 blev det tildelt Torm at holde den såkaldte ”Festrede”. Denne tale fungerede hvert år som hovedtalen ved

86 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 27.08.1934, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2, Eidems understregning.

87 Smst.

88 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 24.07.1936, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

89 Se især Torms brev til Eidem af 14.08.1934, Landsarkivet i Uppsala, og Eidems svar af 28.08.1934, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

åbningshøjtideligheden og var på den måde ikke uden betydning. Torm fik her mulighed for at tale direkte til alle akademiets medlemmer. Han skriver i sin selvbiografi, at det lå ham meget på sinde at benytte denne lejlighed til at fremlægge sit syn på den aktuelle politiske situation, dog på en måde, så at det ikke risikerede at kompromittere LAS' muligheder for at kunne fortsætte sit virke.⁹⁰

Torms tale har mere karakter af et foredrag end en traditionel festtale, og både tone og indhold er præget af alvor.⁹¹ Emnet er spørgsmålet om modsætningen mellem den dennesidige verden og Gudsriget – et teologisk tema, Torm i det hele taget var meget optaget af.⁹² Han fremfører i talen sit teologiske synspunkt, og bruger det som udgangspunkt til at forholde sig til sin samtid og kritisere den politiske udvikling i Tyskland.

Torm indleder talen med at beskrive den tid, hvor LAS er blevet til, som et tidehvert præget af voldsomme omvæltninger, og hvor akademiet sommetider kan opleves som en fredelig ø i et oprørt hav:

Es ist beinahe so, als ob die Welt in jedem neuen Jahr ein neues Gesicht darböte. Immer wieder wird es deutlich, daß unsere Zeit eine Zeit des Umbruchs, eine Zeit der Revolutionen ist. Das Alte soll umgestürzt, und etwas ganz Neues geschaffen werden. Es kann einem vorkommen, als ob wir hier bei den Tagungen der Luther-Akademie auf einer friedlichen Insel zusammenkämen, die von einem aufgewühlten Meer umtost ist.⁹³

Dette til trods er det afgørende, også med hensyn til det arbejde der foregår i regi af LAS, at være bevidst om den alvorlige situation, verden befinder sig i. Det forhold, der møder dem, der formår dette, er ifølge Torm "daß der unüberbrückbare Gegensatz zwischen der

90 Torm skriver: "Her gjaldt det om at lægge mit syn på Øjeblikkets Situation frem klart og uden Afslag og dog give Foredraget en Form, som ikke politisk kunde kompromittere Luther-Akademiet," *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 140. Udsagnet flugter med Torms udsagn om, at han i sin kritik af den politiske udvikling i Tyskland efterstræbte "forsigtighed i formen, men åbenhed i realiteten."

91 *Nachrichten der Luther-Akademie in Sondershausen*. 1-15. Hefte 1932-37, Göttingen, udgivet af H. Koch, 11. Heft, s. 11. I udgivelsen står "Pfarrer H. Koch in Soest (St. Thomas)" anført som udgiver. Der må være tale om præsten Johannes Koch, der virkede i Soest i Westfalen og som fungerede som akademiets mødesekretær jf. Schjørring 1980 s. 187.

92 Dette spørgsmål udfoldes til eksempel i udgivelsen *Israel og Guds Riges Komme*. Se Frederik Torm: *Israel og Guds Riges Komme*, København 1927. Desuden findes der i Torms privatarkiv på Rigsarkivet endnu en uudgivet håndskreven levnedsskrivelse med titlen "Livet i to Verdener", der må formodes at behandle dette tema.

93 *Nachrichten der Luther-Akademie in Sondershausen*. 1-15. Hefte 1932-37, 11. Heft, s. 11.

Welt und dem Gottesreich im Laufe der Kirchengeschichte sehr selten deutlicher hervorgetreten ist als in der Gegenwart.”⁹⁴ Det betyder også, fremhæver Torm, at det aldrig har været lettere at komme til erkendelse af, at man som kristen ikke er *af denne verden*.

Torm fremdrager dernæst, at selv de, der taler om Gud, i realiteten ofte bekæmper Gud. Til illustration citerer Torm den japanske krigsminister for at have sagt: ”Japan ist das von Gott auserwählte Land; Japan soll der ganzen Welt Gerechtigkeit schenken. Denn nur in Japan herrscht Freiheit und Gerechtigkeit.”⁹⁵ Den japanske krigsminister taler ifølge Torm både *om* Gud og *mod* Gud, idet Gud på ingen måde kan tages til indtægt for Japans imperialistiske idealer. Dette, pointerer Torm, afspejler en global tendens i tiden; at mennesker taler om deres nation som det af Gud udvalgte folk og at netop deres nation har fået den opgave at bringe frelse til hele verden. ”Ja, sehr oft erscheint es, als ob man behaupten wollte, die eigene Nation wäre nicht nur das Lieblingskind Gottes, sondern hätte sogar ihren eigenen Gott.”⁹⁶ Torm retter her en relativt bred kritik af nationalismen som sådan, men der er ikke tvivl om, at Torms kritik implicit er konkret rettet imod forholdene i Tyskland. At han bruger Japan som eksempel, minimerer risikoen for at enten han selv eller akademiet ville komme på kant med myndighederne.⁹⁷

Torm gør dernæst et ophold og stiller spørgsmålet, om det nu også er nødvendigt, i en festlig sammenhæng, at tage så alvorlige temaer op. Ifølge Torm er der ingen tvivl:

Die meisten Menschen drücken doch lieber die Augen zu. Um den Ernst der Stunde zu vergessen, – um nicht immer auf die schwarzen Wolken starren zu müssen, die sich zu entladen drohen, stürzen sie sich in irgend etwas hinein, was ihre Gedanken und ihr Streben ganz in Anspruch nehmen kann.⁹⁸

94 Smst.

95 Smst.

96 Smst.

97 Torm kommenterer også denne del af talen i sin selvbiografi. Han skriver, at det var hans intention at tale klart, og at hans budskab også blev forstået: ”Hvad jeg sigtede til, forstod sikkert enhver,” og at ”Saa frit kunde man altså endnu tale.” Han noterer også, at Stange ikke klagede over talen, men tværtimod gav Torm megen anerkendelse for den og lod den trykke i ”Nachrichten der Luther-Akademie”, *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 141. Torm var i disse år ikke den eneste, der brugte Japan som stedfortræder for kritik af Nazityskland. Hal Koch benyttede sig af samme greb, se fx *Nationaltidende* fra den 18. maj 1938: ”Foran en ny Middelalder?” af Hal Koch samt Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945*, København 2012, s. 245ff.

98 *Nachrichten der Luther-Akademie in Sondershausen* 1-15. Hefte 1932-37, 11. Heft, s. 12.

Torm fremhæver nødvendigheden af at have modet til at se tidens alvor og farer i øjnene. Men dette mod kan man ikke hente hvor som helst fra, pointerer Torm. Modet hentes ikke i de naturvidenskabelige gennembrud, i teknologiske landvindinger og ej heller i metafysiske spekulationer af filosofisk eller teologisk art. "Nein, den Mut, der Not der Welt ins Gesicht zu sehen, kriegt man nur, wenn man eine andere Welt kennt als diese."⁹⁹ Og det er netop denne anden verden, hævder han, man ved akademiets stævner samles om. Ikke for at flygte fra den alvorlige tid de lever i, men for at hente mod fra den verden, som for de deltagende er den egentlige.¹⁰⁰

Kirken har for Torm karakter af et indre trosfællesskab. Modsæt jødedommen og andre religioner er den kristne kirke ikke primært kendetegnet ved at være et ydre, dennesidigt fællesskab "sondern eine Gemeinschaft, die ihre Wurzeln in der Ewigkeit hat, und zwar weil die Seele jedes einzelnen Kirchengliedes im Jenseits verankert ist."¹⁰¹ Det kristne fællesskab, som Helligånden tilvejebringer og sammenholder, kan derfor ikke splittes på samme måde, som fællesskaber, der alene bygger på noget menneskeligt og jordisk, kan:

Es ist ein befreiender Gedanke das: es mag alles in der Zeit – in dieser Welt – gehen, wie es will, – die Kirche bleibt fest und unerschüttert, weil ihre Wurzeln in die unergründlichen Tiefen der Ewigkeit hineinreichen.¹⁰²

Det er således afgørende, særligt når man bedriver økumenisk arbejde som ved LAS, at man ikke forledes til at tro, at det handler om at tilvejebringe en enhed mellem kirker. Kirkens enhed er allerede og kan og skal ikke kunstigt frembringes, fremhæver Torm. For at understrege sin pointe om kirkens enhed og fællesskab citerer han Paulus: "Erhebet Eure Augen! Siehe, da ist sie, die in der Ewigkeit verwurzelte, von Gott jeden Tag mit seiner unerschöpflichen Kraft erfüllte Kirche, die eine, ökumenische Kirche," og fortsætter selv:

Unsre Aufgabe ist nicht die, eine Einheit herzustellen, sondern wir

⁹⁹ Smst.

¹⁰⁰ Smst., s. 13. Det er tænkeligt, at "Barmenerklæringen" (1934) har været inspiration for denne del af Torms tale. Der er i hvert fald visse fællestræk med dens artikel fem, nemlig betoningen af, at kirken peger hen på Guds rige og at der derved følger et ansvar for regerede såvel som regerende. Torm pointerer i sin tale, at kirken dermed har et ansvar for at se tidens farer ved den totalitære stat i øjnene og kritisere staten, der hvor den forbryder sig mod kirken eller en befolkningsgruppe som den jødiske.

¹⁰¹ Smst.

¹⁰² Smst., s. 14.

sollen die von Gott durch ein Wunder hergestellte und daher ewig unauflösbare Einheit sich in uns auswirken lassen, damit auch die Welt erkennen kann, daß wir eins sind.¹⁰³

Torms teologiske budskab er her umiddelbart økumenisk. Det kommer tydeligt til udtryk gennem hans syn på det af Gud skabte kirkelige fællesskab, som for Torm er helt anderledes og måske endda i modsætning til det nationale fællesskab. Han retter på denne indirekte måde en umisforståelig kritik af forholdene i Tyskland – ikke mindst af naziregimets forsøg på at ensrette kirken og arbejde med at oprette en fælles rigskirke. Sagt på en anden måde, så leder Torms konservative kirkesyn og argumentation for økumenisk arbejde samtidig med indre konsekvens til en politisk systemkritik.

Opsummerende kan man inddele talen i tre tematiske dele. Et første tema, hvori Torm beskriver og problematiserer den aktuelle politiske situation i Europa og den udprægede nationalistiske tidsånd. Torm problematiserer modsætningen mellem på den ene side menneskers forhold til nation og det nationale og på den anden side forholdet til Gud. Han retter her en indirekte kritik mod det tyske naziregime og en direkte kritik af nationalisme i det hele taget. Derefter kommer et andet tema, idet Torm kredser om forholdet mellem den dennesidige verden og Gudsriget. Her beskriver Torm, hvordan kirken er udtryk for Gudsrigets manifestation her og nu og dermed et udtryk for den anden verden, som alle kristne kender til. Modet til at kritisere tendenser i samtiden henter kristne ifølge Tom netop fra denne anden verden, kirken. Slutteligt ses et tredje tema, hvor Torm beskriver vigtigheden af det økumeniske samarbejde og af, at kirkens enhed og fællesskab ikke skal tilvejebringes af mennesker, men allerede eksisterer. For kristne handler det derfor om at udvirke denne enhed for at tydeliggøre den for omverdenen, snarere end at skabe yderligere enhed. Heri ligger tydeligvis en implicit kritik af den tyske kirkeregerings forsøg på at ensrette kirken og arbejde for at etablere en rigskirke.

Samlet set fremstår talen som et eksempel på, hvordan Torm dristigt – mere eller mindre direkte – gennem sit virke i LAS kritiserede de politiske magthavere og nazismen.

Voksende konflikter og kamp for fortsat samarbejde

I 1936 ydede Torm en væsentlig indsats i Danmark imod antisemitisme i forbindelse med genudgivelsen af *Zions Vises Protokoller*.¹⁰⁴ Han var

¹⁰³ Smst.

¹⁰⁴ Martin Schwarz Lausten 2007, s. 259-263; Morten Thing: *Antisemitismens bibel*, København 2014, s. 113; Sofie Lene Bak: *Dansk antisemitisme 1930-1945*,

blandt andet initiativtager til en erklæring, som blev udsendt d. 10. januar 1936 gennem Ritzaus Bureau¹⁰⁵ og blev henholdsvis trykt og omtalt i *Dagens Nyheder*, *Politiken*, *Social-Demokraten* samt *Berlingske Tidende*.¹⁰⁶ Som det fremgår af såvel teksten selv som af Torms selvbiografi, var han i denne sag af den opfattelse, at det var af afgørende betydning, at offentligheden fik informationer om skrifterne fra akademiske autoriteter. Torm henvendte sig desuden direkte til justitsminister Karl Kristian Steincke (1880-1963), og han bidrog til, at der blev rejst tiltale mod seks danske nazister.¹⁰⁷ Torms indlæg affødte, foruden adskillige private breve, såvel takkeskrivelser, kritik og trusler, også opmærksomhed i Tyskland. *Völkischer Beobachter* beretter således om erklæringen og de fem fagteologers kritik i en artikel fra 14. januar 1936 under titlen ”Dänische Theologen werden nervös.”¹⁰⁸

Tidens stigende antisemitisme påvirkede tydeligvis Torm, hvilket også klart skinner igennem i hans omfattende arbejde for Israelmis-sionen i denne tid. I sine opfattelser af sagen var han åbenlyst på-virket af sit samarbejde med kollegerne i Tyskland, ikke mindst ved stævnerne i Sondershausen. Torm beklager i sine erindringer, at det ikke umiddelbart var muligt at bringe de jøder, han mødte under sine ophold i Tyskland i disse år, anden hjælp end venlighed. Han noterer desuden, at det heller ikke var muligt at få Stange til at skride ind overfor antisemitiske udfald, bortset fra i de tilfælde, hvor tilspidsede situationer risikerede at skade LAS.¹⁰⁹

Stanges holdning kommer klart og smerteligt til udtryk i forbindelse med Torms forelæsning *Die erste Christliche Gemeinde in ihrem Verhältnis zum Judentum* ved stævnet i 1936. Stange formaner – muligvis belært af erfaringerne fra festtalen året før – i breve forud for forelæsningen Torm om at huske på, at emnet er farligt i samtidens

København 2004, s. 331-336.

105 For at imødegå at skriftet fik for megen omtale, opmærksomhed og udbredelse i en dansk kontekst, bad Torm nogle af sine sagkyndige kolleger om sammen at udsende en erklæring til offentligheden. Medunderskriverne var professorerne i Det Gamle Testamente Johannes Pedersen (1883-1977) og Aage Bentzen (1894-1953) samt docent Flemming Hvidberg (1897-1959) fra Københavns Universitet, foruden Hans Fuglsang-Damgaard (1890-1979), der netop havde forladt universitetet for at være biskop over Københavns Stift.

106 Morten Thing 2014, s. 149. Se også artiklen af Frederik Torm: ”Dansk Nazisme og det jødiske Folk”, *Berlingske Tidende* af 10.01.1936.

107 Morten Thing 2014, s. 114f.; Martin Schwarz Lausten 2007, s. 261-262; Sofie Lene Bak 2004, s. 335.

108 Udklip af artikel fra *Völkischer Beobachter* af 14.01.1936 fundet i Kai Kjør-Hansens private arkiv. Der skal her rettes en stor tak til Kai Kjør-Hansen for velvilligt at stille sit private arkiv til rådighed og for sparring undervejs i processen.

109 Se eksempelvis *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 143.

Tyskland. Torm besvarer ikke Stanges henvendelser, og forelæsnin-gen blev også både afviklet og senere trykt i *Nachrichten der Luther-Akademie*.¹¹⁰

I sin selvbiografi nævner Torm en episode fra stævnet i 1937, som kan illustrere den øgede spænding mellem medlemmerne in-ternt og Stanges håndtering af sagen. Torm beretter om en ameri-kansk teolog, der i forbindelse med, at han ved stævnet sendte hilse-ner fra den lutherske kirke i Amerika, ønskede for den tyske kirke, at den fik sin frihed tilbage. Stange reagerede kraftigt, idet han fór op og protesterede mod påstanden om den tyske kirkes manglende frihed. Torm reflekterer over dette optrin, og selv om han var uenig i den måde, Stange reagerede på, giver han samtidig udtryk for en forståelse for, at Stange risikerede at komme i vanskeligheder, hvis han undlod at reagere på den slags udsagn fra udlændinge. Torm noterer, at udlændingene af den grund burde besinde sig på ikke at bringe de tyske kolleger i vanskeligheder.¹¹¹

I den fortsatte korrespondance mellem Torm og Eidem takker Eidem for Torms vigtige breve,¹¹² og han forklarer, at han grundet travlhed desværre heller ikke har mulighed for at deltage i årets stævne i LAS.¹¹³ Eidem havde ellers gerne været ved Torms side,

110 Smst.

111 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 144. Episoden beskrives også af Torms hustru, Elisif Torm (1877-1958), i hendes beretning om LAS fra 1950, der ligger i Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448 pakke 5. Elisif deltog sammen med Torm i de årlige stævner i Sondershausen. På side 13 beskriver Elisif, at denne episode fandt sted i forbindelse med "Begrüßungsabend" ved stævnet i 1937. Elisif fremhæver, at Stange fór op og skældte den amerikanske præst ud og gav udtryk for, at de i den tyske kirke havde så megen frihed, som de ønskede. Det underbygger det billede, Torm tegner af, at Stange var så presset af kirkemyndighederne, at han forsvarede den tyske kirkes frihed, selvom den siden 1933 var blevet mærkbart indskrænket. Episoden er, ligesom Torms afgø-rende rolle for forbindelsen mellem LAS og Danmark samt hans centrale place-ring i forhold til nordiske kolleger, bemærkelsesværdigt fraværende i Fandrichs monografi. Det skyldes muligvis, at Fandrich qua sit udgangspunkt i Stanges arbejde følger dennes eget perspektiv, der søgte at betone en forskel mellem Eidem og Torms opfattelser, og at udgrænse sidstnævnte som et forstyrrende og afvigende mindretal, jf. fx Heiner Fandrich 2022, s. 257-259, 260.

112 Disse breve har det ikke været muligt at tilvejebringe. Eidems brev af 17.06.1937 giver dermed kun et indirekte billede af, hvilke tanker og overvejelser Torm har præsenteret Eidem for forud. Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 17.06.1937, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

113 Smst., s. 1. Af Eidems dagbogsoptegnelser fra 1930'erne fremgår det i øvrigt, at Eidem blot deltog i et enkelt stævne i perioden 1932-1939 og det endda kortva-rigt. Eidem var således til stede i Sondershausen fra den 4.-5. august 1935. Det betyder også, at Eidem deltog i stævnets åbningshøjtidelighed i 1935 og dermed overværede Torms festtale, se Erling Eidems dagbogsoptegnelser, Landsarkivet i Uppsala, Årkebiskop Erling Eidems arkiv, nr. B I a 1: Dagböcker: 1932-1944.

da han forstår, at ”vad som förefaller innebära en mindre lycklig utveckling.”¹¹⁴

Eidem kommer også ind på spørgsmålet om, hvem der skal efterfølge Stange som videnskabelig leder af LAS. Det er en problemstilling, Eidem og Torm løbende vender tilbage til i deres brevveksling, da der i akademiet var uenighed om, i hvilken grad Stange selv skulle have indflydelse på denne beslutning. Torm og Eidem drøfter derfor mulige kandidater, herunder Althaus.¹¹⁵ Samtidig vidner dialogen om, at de fandt, at der var brug for strategiske overvejelser for at holde kontakten til de pressede systemkritiske kolleger.¹¹⁶ Eidem understreger, hvilken vigtig opgave LAS efter hans opfattelse stadig har – på trods af økonomisk usikkerhed og på grund af den kirkepolitiske situation i Tyskland. Desuden fremhæver han, hvilken vigtig rolle Torm spiller for LAS, og han ønsker, at Torm i sit fravær skal være talsmand for ham i bestyrelsen:

Jag är emellertid för min del alltså fullt övertygad om att vår Lutherakademi har en ingalunda oviktig uppgift att fylla. Ja, jag menar att det är synnerligen angeläget och särskilt i den nuvarande situationen, att Lutherakademien bliver vid liv, nu då Tyskland kyrkligt står så isolerat och så lamslaget. Jag är viss, käre Torm, att Du gör en god gärning om Du trots allt icke släpper taget, utan försöker att bidra till Akademiens fortsatta bestånd.¹¹⁷

Eidem betror altså Torm at varetage den vigtige opgave med at kæmpe for akademiets fortsatte bestånd.

Efter stævnet i 1937 aflægger Torm endnu en gang rapport i et brev af 17. august 1937 til Eidem. Han beskriver, hvordan LAS i stigende grad har udfordringer med at opretholde sin frihed. Således var både senatsmøder og selve stævnet præget af en trykket stemning.

Appelqvist betoner, at den ”svage” svenske repræsentation udgjorde et problem for Stange, da han havde behov for at vise de statslige økonomiske bidragydere, at der var en væsentlig international interesse for LAS. Dette synspunkt bevidnes også indirekte af Fandrichs referater og citater fra brevvekslingen mellem Stange og Eidem, se især kapitlet *Modus Vivendi*, Heiner Fandrich 2022, s. 261 ff. Appelqvist mener således, at Stange søgte at presse Eidem i flere sammenhænge, og at Stange var stærkt bekymret for, at Torm skulle påvirke Eidem i en for ham ugunstig retning, se fx Gunnar Appelqvist 1993, s. 91-93 samt note 61.

114 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 17.06.1937, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

115 Dette kan umiddelbart virke overraskende, da han var blandt de teologer, som offentligt gav udtryk for begejstring i forbindelse med Hitlers magtovertagelse i 1933.

116 Smst.

117 Smst., s. 3.

Samtidig giver han udtryk for en fortsat personlig rådvildhed over situationen: "Hvor alt dette förer hen, er ikke godt at sige."¹¹⁸

Torm fremhæver, at der i Thüringen var nedlagt et taleforbud mod de fire lutherske biskopper,¹¹⁹ hvorfor de ikke deltog i stævnet. I stedet havde Stange inviteret en borgmester og et byrådsmedlem fra Schmalkalden i anledning af 400-års jubilæet for *De Schmalkaldiske Artikler*. Torm beskriver, hvordan de "fortalte os (med Heil Hitler o.s.v.), at Hitler fuldendte Luthers Værk." Han beretter videre for Eidem, hvordan aviserne desuden ikke som vanligt dækkede stævnet bortset fra omtale af dette borgmesterforedrag, og hvordan det "viste, at man fra Autoriteternes Side har fundet større Mistanke mod Lutherakademiet."¹²⁰

Torm fortæller videre Eidem, at der i det hele taget var mange episoder, der intimiderede akademiets uafhængighed og virkede pinlige på de udenlandske deltagere, og at Stange ifølge Torm forsøgte at skjule disse episoder. Torm gjorde det derfor på et senatsmøde klart, at de udenlandske gæster ikke kunne finde sig i denne udvikling. Han skriver indigneret til Eidem, at "naar vi kom som Venner, maatte vi ogsaa kræve, at man viste os fuld Tillid,"¹²¹ og fortsætter:

"Det Tidspunkt synes at nærme sig, hvor Grænsen er naaet for, hvad en ökumenisk Organisation kan lade sig byde. Naar vi lægger et Program, og man saa ved "Redeverbot" berøver os Talerne og sender andre, saa er vi rigtig langt ude."¹²²

Afslutningsvis beskriver Torm, hvordan Stange antageligt fortsat så optimistisk på fremtiden, men at Torm samtidig har erfaret, at Stange blandt de tyske deltagere stod relativt alene med dette synspunkt. Mange andre tyske teologer ved LAS anskuede situationen på samme måde som de udenlandske deltagere.¹²³ Stange har dog, ifølge Torm i et "enkelt Øjeblikks Oprigtighed" tilstået, at han havde frygtet for, at stævnet i 1937 slet ikke kunne gennemføres.¹²⁴ Den politiske udvikling i Tyskland og den øgede intimidering af akademiets uafhængighed

118 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 17.08.1937, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

119 Der må være tale om Marahrens, Meiser og Wurm, hvorimod det er mindre tydeligt, hvem den fjerde biskop, som Torm henviser til, var.

120 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 17.08.1937, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

121 Smst.

122 Smst.

123 Smst.

124 Smst.

skabte således en tydelig rådvildhed hos Torm samt en ængstelse for, hvad fremtiden måtte bringe.

Af brevene kan man se, at det hele tiden blev vanskeligere for Torm at balancere mellem på den ene side ikke at skjule sin kritik af den politiske udvikling i Tyskland samt at tydeliggøre for de tyske kolleger, at han forstod og støttede dem i deres svære situation, og på den anden side at undlade at bringe de selv samme tyske teologer i fare. ”I stadig højere Grad havde man på Fölelsen, at man gik paa Glöder derved,” skriver Torm i sin selvbiografi om dette dilemma.¹²⁵ Torm giver åbningsgudstjenesten i 1938 som eksempel. Her bad Stange indtrængende Torm om at prædike. Torm er på den ene side nervøs for at komme i vanskeligheder på grund af de mænd fra Gestapo, der uvægerligt ville være til stede ved gudstjenesten, og på den anden side for ikke at udtrykke sig tilstrækkeligt tydeligt, således at hans tyske kolleger kan vide, at han forstår og begræder deres situation.¹²⁶

I forbindelse med stævnet i 1938 beskriver Torm, hvordan Stange stillede forslag om at fjerne Marahrens fra LAS's ledelse.¹²⁷ Stanges argumentation var ifølge Torm todelt. Dels kunne det skade LAS at have Marahrens blandt de ledende skikkelser, da han ikke længere var ”persona grata” hos regeringen. Dels var han alt for passiv i sit arbejde og virke for akademiet.¹²⁸ Torm beskriver i et brev til Eidem, hvordan han modsatte sig Stanges forslag og gjorde gældende ”at en Udskillelse af Marahrens vilde være et Slag ogsaa mod de andre tre Biskopper, og endvidere at det vilde vække Misstemning i det Lutherske Verdenskonvent, hvor Marahrens jo er Formand.”¹²⁹ LAS kunne hverken undvære forbindelsen til de lutherske biskopper eller til Verdenskonventet, understreger Torm. I brevet nævner Torm desuden, at Stanges ønske om at ekskludere Marahrens kunne skyldes ”personlig Uvilje,” men at flere andre deltagere formodede, at det skyldtes direkte eller indirekte pres fra det tyske kirkeministerium.¹³⁰

Stange blev imidlertid tilsyneladende temmelig oprørt over, at de

125 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 144.

126 Smst., s. 145.

127 Konkret ønskede Stange at undlade at genudpege Marahrens til ”Ausschusses für das ökumenische Seminar” og som medlem af senatet for LAS, jf. brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 22.08.1938, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

128 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 14. Fandrichs fortolkning er noget anderledes, og han beskriver (apologetisk) situationen fra Stanges perspektiv: ”Sachlich geht es aber um die Zulassung zur Wiederwahl in Leistungsgremien der Luther-Akademie.” Heiner Fandrich 2022, s. 262-263.

129 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem, 22.08.1938, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

130 Smst.

fleste senatsmedlemmer efterhånden vendte sig mod hans forslag.¹³¹ Frem mod et møde i LAS's senat dagen efter forhandlede flere senatsmedlemmer med Stange om et kompromis. Torm skriver, at de andre gjorde det klart for Stange, at Torm havde sagt "at jeg vilde føle det som en Nedværdigelse at være med til denne illoyale Fjernelse af Marahrens, og at jeg i så Fald vilde udtræde af Senatet."¹³² Torm havde således fremsat en form for ultimatum, og til mødet fremlagde Stange selv et kompromis. Han ville opfordre Eidem til at indkalde en mindre kreds af bestyrelsesmedlemmer til et møde i Lund for der at afgøre sagen. På den måde lykkedes det foreløbigt Torm sammen med andre ledende medlemmer af akademiet at afværge en eksklusion af Marahrens.

Torm beskriver desuden, hvordan Stange på egen hånd havde indbudt biskop Viktor Glondys¹³³ til stævnet i 1938 og anbefalede senatet at optage ham som medlem. Ifølge Torm var han "ivrig Nationalsocialist og stærkt imod Bekendelsesfronten."¹³⁴ Torm understreger overfor Eidem, at "Vi maa i hvert Fald være forsigtige med Glondys" og foreslår Eidem at udskyde den endelige bekræftelse af Glondys optagelse.¹³⁵

Endelig nævner Torm, at Stange på stævnets sidste dag sagde "nogle hjertelige Ord om, at han haabede paa, at der kunde findes en Udvej, og udtalte Ønsket om, at han og jeg maatte føre Akademiet videre frem."¹³⁶ Han betoner, hvordan mange af de tyske teologer, der deltog i stævnet, fortsat udviste stor taknemmelighed over at have netop Eidem som formand, og skriver, at "man ser i Din Person et Værn mod de tyske Autoriteter."¹³⁷

Torm slutter brevet af med at udtrykke bekymring over udviklingen i Tyskland, og hvilken betydning denne udvikling har for forholdene omkring akademiet og for den tyske kirke i det hele taget. Hvor Stange ifølge Torm fortsat udviser optimisme og mener, at de kirkelige forhold bliver stadigt bedre, er Torm klart af en anden opfattelse. Dette til trods ønsker Torm fortsat at kæmpe for akademiet:

Jeg har jo vundet mig mange Venner, som taler frit ud om alt til

131 Smst. Se også fremstillingen af episoden fra Stanges synspunkt i Heiner Fandrich 2022, s. 261 ff.

132 Smst.

133 Viktor Glondys (1882-1949) var en tysk evangelisk-luthersk teolog og biskop for "Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses in Rumänien".

134 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 22.08.1938, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

135 Smst.

136 Smst.

137 Smst.

mig. Jeg ser derfor alt andet end lyst paa Fremtiden. Men jeg vil gøre, hvad jeg kan for at bevare Lutherakademiet, selv om det er nok saa pinagtigt at færdes mellem alle disse Intriger og at se ind i de fortvivlede Forhold. Maatte Herren forbarme sig over den arme tyske Kirke.¹³⁸

Torm modsætter sig med andre ord igen i 1938 Stanges forslag til ændringer i akademiets ledelse, der må formodes at være foranlediget af et stigende pres fra kirkemyndighederne, og han sætter endda sin egen position i ledelsen af LAS på spil. Samtidig får man endnu en gang indtryk af, hvilken betydning Torms deltagelse har – om ikke andet, så symbolsk – for akademiet.

Bruddet – Torms udtrædelse af Lutherakademiet

I 1939 deltog Torm for sidste gang i et stævne i Sondershausen. Det fandt sted i august måned, umiddelbart før verdenskrigens udbrud. Torm beskriver i selvbiografien, hvordan den nært forestående krig kom klart til udtryk i gadebilledet, der var fyldt med marcherende soldater. Modvilligt tog Torm imod opfordringen om at sige et par ord ved en af de festlige sammenkomster i begyndelsen af stævnet, men han kunne ikke undlade at adressere situationens alvor. Stange svarede, at ingen i Tyskland troede på, der ville komme krig. Dette illustrerede, ifølge Torm, atter, at Stange var ”en uforbederlig Optimist.”¹³⁹ En anden vurdering kunne være, at Stange – som det også kommer til udtryk andre steder i Torms selvbiografi og brevkorrespondancen med Eidem – i sin kamp for at skærme akademiet mod naziregimet, ikke så anden udvej end konsekvent at tale udenlandske gæsters kritik imod.¹⁴⁰

Torm beretter desuden om det vemod over den kommende krig, de oplevede hos tyske kirkefolk, særligt blandt dem, der havde forbindelse til den bekendende kirkefløj. Flere gav udtryk for, at de i en krigssituation ikke kunne ønske, at Tyskland ville sejre. ”Saa dybt havde de set ind i Nationalsocialismens Kristendomsfjendtlige Væsen,” skriver Torm og reflekterer over, hvordan de måtte have haft større ”indre Kampe mellem deres Nationalfølelse og deres Kristentro,” når de kunne ønske noget sådant.¹⁴¹

138 Smst.

139 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 147.

140 Det fremgår af Fandrichs gennemgang af Stanges breve, at denne grundlæggende var af den opfattelse, at skandinaviske og baltiske kolleger som Torm ikke kunne forstå de tyske forhold, og at de havde en falsk opfattelse af forholdet mellem politik og kristendom, se eksempelvis Heiner Fandrich 2022, s. 258-259.

141 Smst.

I løbet af efteråret 1938 forsøger Eidem at få arrangeret et ekstraordinært bestyrelsesmøde for at drøfte Marahrens fremtid i akademiet, dog uden at Stange vendte tilbage på henvendelserne. Samtidig forværres forholdet mellem Torm og Stange den efterfølgende vinter.¹⁴² Korrespondancen mellem Torm og Eidem er derfor i 1939 præget af særligt Torms overvejelser over, hvorvidt han kan og skal fortsætte sit engagement i LAS. Torm er af den opfattelse, at forholdene ved LAS nu har fået en karakter, så han ser sig nødsaget til at udtræde af bestyrelsen.¹⁴³ Et efter Torms og Eidems opfattelse meget uvenligt brev fra Stange i december 1938 synes at have været medvirkende til, at Torm tog sit fremtidige engagement i akademiet op til alvorlig overvejelse.¹⁴⁴ Inden Torm meddeler Stange sin udtræden, ønsker han dog at rådføre sig med Eidem.¹⁴⁵ Han pointerer i et brev fra 11. marts 1939 til Eidem, at Stanges adfærd overfor ham ingen rolle har spillet i forhold til disse overvejelser, men at det alt andet lige besværliggør det videre samarbejde.¹⁴⁶

I sit svar til Torm beder Eidem ham indtrængende om ikke at træde ud af bestyrelsen, men i stedet gøre endnu et forsøg på at sikre akademiet, så at det kan fortsætte uden yderligere påvirkning fra de tyske myndigheder.¹⁴⁷

Och nu är jag dristig nog att till Dig rikta en varm vädjan att ej ännu göra allvar av Din tanke att draga Dig tillbaka från verket. För den händelse Du skulle avgå, torde jag komma att följa Ditt exempel. Jag ville emellertid gärna, att, för sakens skull, ännu ett försök mätte göras.¹⁴⁸

142 Se også Gunnar Appelqvist 1993, s. 93-96 samt Heiner Fandrich 2022, s. 268-276.

143 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 01.03.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

144 Brev fra Carl Stange til Frederik Torm af 12.12.1938, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 1. Efter Tysklands annekssion af Sudeterlandet den 1. oktober og Krystalnatten 10. november 1938 kom det til uenighed mellem Torm og Stange om afviklingen af stævnet i 1939. Torm meddelte Stange, at han ikke ville kunne skaffe foredragsholdere eller en prædikant til næste års stævne, hvorefter Stange i sit svarbrev blandt andet anklagede Torm for at have forgiftet atmosfæren ved gentagne gange at ventilere sin politiske modvilje mod Tyskland. Jens Holger Schjørring 1980, s. 187.

145 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 01.03.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

146 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 11.03.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

147 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 04.03.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

148 Smst.

Samtidig beklager han Stanges skriftlige udfald mod Torm og giver udtryk for, at Torm havde fortjent anderledes på grund af sin store indsats for LAS: ”Jag beklagar mycket, att han [Stange] ej kunnat visa Dig den hänsynsfullhet, som Du sannerligen förtjänat efter Ditt långa och uppoffrande arbete för Lutherakademien.”¹⁴⁹ Eidem lægger et moderat pres på Torm, idet Eidem også vil udtræde af akademiets bestyrelse, hvis Torm gør det.

Torm vælger kort tid efter at efterkomme Eidems ønske og skriver:

Jeg vil gerne [sic] længst muligt opretholde en Forbindelse med vore Venner. (...) Men hvad der især bekymrer mig er, at Udviklingen glider i den Retning, at vi Udlændinge betragtes som saadanne, der skal være Genstand for det tredje Riges Propaganda, medens vi samtidig skal have Mundkurv på og ingenting maa sige.¹⁵⁰

Torm er villig til ”at gøre endnu et Forsøg”¹⁵¹ for at ændre forholdene omkring LAS. Dette forudsætter dog, at bestyrelsen inden sommerens stævne får mulighed for at mødes og forhandle med Stange om visse forhold omkring akademiet. Et sådant møde kan ikke vente til stævnet i august, mener Torm, for ”Saa drager Stange andre med ind i Forhandlingerne, som det kan være vanskeligt for os at vise tilbage (...) Og desuden kan vi ikke tale med fuld Frihed dernede.”¹⁵² Torm runder brevet af med at opsummere den tilspidsede situation:

Hvis ikke vi faar et saadant Møde inden Sommeren, tror jeg ikke, at jeg har Frimodighed til at rejse derned; jeg har ingen Tro paa, at der udrettes noget ved skriftlig Forhandling mellem Stange og mig. Han viger kun for Nødvendigheden, og det eneste, der i denne Sammenhæng kan bringe ham til at vise Hensynsfuldhed mod Udlændingene, er, at han bliver klar over, at han staar overfor den Mulighed, som Du nævner i Dit Brev, at ikke blot jeg, men ogsaa Du, vil træde ud af Bestyrelsen, hvis han ikke kommer os i Møde.¹⁵³

149 Smst.

150 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 11.03.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2. For en udfoldelse af Torms opfattelser, som i denne forbindelse i høj grad hang sammen med regimets antisemitiske politik, se også Jens Holger Schjørring ”Nordisches Luthertum und Antisemitismus,” *Der Holocaust und die Protestanten. Analysen einer Verstrickung*, red. Jochen-Christoph Kaiser og Martin Greschat, Frankfurt am Main, s. 120-150, særligt 137.

151 Smst.

152 Smst.

153 Smst.

Omdrejningspunktet for brevvekslingen mellem Torm og Eidem fra marts til maj 1939 er således planlægningen af et bestyrelsesmøde, der skulle sikre mulighed for Torm og Eidems fortsatte samarbejde omkring og engagement i LAS.¹⁵⁴ Overordnet set handler det for Torm om at få afklaring på spørgsmålet om,

... hvorvidt Lutherakademiet skal blive et Sted som mere og mere bringes i Afhængigh. af Kirkeregeringen, et Sted, hvor National-soc. kan tale frit, medens Udlændingene skal bringes til at tie. Naar jeg faar Garantier herimod, kan jeg godt tænke mig at fortsætte, i hvert Fald én gang endnu, uden Hensyn til mit bedrøvelige Forhold til Stange.¹⁵⁵

Torm opstiller i sit brev til Eidem den 14. maj 1939 tre krav til Stange samt ønsket om et utvetydigt tilsagn fra Stange om, hvorvidt han ønsker Torms deltagelse ved sommerens stævne i august. Ellers vil Torm ikke tage af sted. Første krav består i, at Stange skal frafalde sit forslag om at fjerne Marahrens fra akademiets ledelse. Andet krav er, at Stange skal love, at alle spørgsmål, der bliver forelagt akademiets senat, forinden skal behandles i bestyrelsen.¹⁵⁶ Det tredje krav består i, at bestyrelsen skal have maskinskrevne udskrifter af akademiets regnskab samt referater fra bestyrelses- og senatsmøder, så det er muligt for dem at se, hvad der er blevet vedtaget på møderne.¹⁵⁷

I sit svar takker Eidem for Torms forslag om skriftlig forhandling med Stange og tilføjer: ”Jag måste säga att Dina fordringar verkligen icke innebära några obilliga krav. Jag vill och tacka Dig för det tillmötesgående och den vilja till samförstånd, varom dessa punkter, likasom Ditt brev i övrigt vittna.”¹⁵⁸

I juni 1939 drøfter Torm og Eidem sagen mundtligt i København i forbindelse med, at Eidem er i Danmark. I et brev af den 13. juni 1939 giver Eidem udtryk for, hvilket stort indtryk Torm har gjort på ham:

Ut mitt allra innersta tacka jag Dig för det sätt varpå Du behandlade denna viktiga fråga. Jag är Dig mer tacksam än jag kan säga

154 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 14.05.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

155 Brev fra Frederik Torm til Erling Eidem af 14.05.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2. Ordet ”bedrøvelige” er utydeligt og derfor forbundet med en lille usikkerhed.

156 Torm noterer, at denne praksis allerede er vedtaget og burde være en selvfølge, men at et skriftligt løfte herom sikkert er nødvendigt, smst.

157 Smst.

158 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 19.05.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

att Du vill göra ett nytt försök. Det betyder – det vet jag väl – en icke ringa självövertvinnelse, men jag är viss om att en sådan har välsignelse med sig, när den göres för att om möjligt främja bröders bästa. Herren har älskat oss och givit sitt liv för oss, så må ock vi i Hans kraft bevisa tålamod och vara redo till försonlighet.¹⁵⁹

Det lyktes dog ikke at klinke skårene. Tværtimod bidrager Torms udgivelse i 1939 af bogen *Kirkekampen i Tyskland 1933-1939* til at cementere det endelige brud. Stange skriver oprørt i et brev til Eidem:

Unser gemeinsamer Freund Torm hat uns durch die Veröffentlichung seines Buches in eine sehr peinliche Lage gebracht. Ich war nicht darauf gefasst, dass er die 8 Jahre unserer gemeinsamen Arbeit benutzen würde, um das Material für eine so sehr an den kleinen Tagesereignissen haftende, den geschichtlichen Zusammenhängen gegenüber so verständnislose Schrift zu sammeln.¹⁶⁰

Mens Torm på sin side som nævnt ovenfor allerede inden udgivelsen til Eidem gav udtryk for, at han ikke længere kunne deltage i LAS – og sandsynligvis endnu mindre efter Tysklands besættelse af Danmark – giver Stange til Eidem udtryk for, at Torm efter udgivelsen af bogen bør bortvises fra LAS. Det synes uden fornemmelse for eller erkendelse af den faktiske situation, når han til Eidem i efteråret 1940 højtideligt skriver:

Nach der Veröffentlichung seines Buches können wir den Zusammenhang mit ihm nicht aufrechterhalten, wenn wir uns nicht den Schein aussetzen wollen, als ob wir ihm zustimmten. Dazu kommt, dass unser persönliches Vertrauen ihm gegenüber erschüttert ist. Ich würde Ihnen deshalb dankbar sein, wenn Sie ihm den freundschaftlichen Rat geben würden, seinerseits sich von uns zu trennen.¹⁶¹

Stanges opfattelse af, at han er i en position, hvor han kan bortvise

159 Brev fra Erling Eidem til Frederik Torm af 13.06.1939, Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 2.

160 Brev fra Carl Stange til Erling Eidem 21.03.1940 citeret efter Heiner Fandrich 2022, s. 274.

161 Brev fra Carl Stange til Erling Eidem 10.09.1940 citeret efter Heiner Fandrich 2022, s. 276. Ifølge Appelqvist kom det på Stanges initiativ til et endeligt brud i 1940, og han henviser også til dette brev og Stanges tilskyndelse af Eidem til at kontakte Torm og bede ham om at forlade LAS. Appelqvist vurderer også Torms udgivelse, *Kirkekampen i Tyskland, 1933-1939*, som en medvirkende faktor, Gunnar Appelqvist 1993, s. 95.

eller bede Torm forføje sig i stilhed kan siges at bevidne den manglende politiske realitetssans, Torm i de foregående år ved flere lejligheder har mere end antydnet. Og det ser ud til, Eidem heller ikke har delt hverken Stanges opfattelse eller vurdering. Tværtimod øgede det hans distance til LAS, og han skriver i foråret 1941 til Stange:

Sie haben mich [...] aufgefordert, unserem gemeinsamen Freunde Professor Torm ein Consilium berundi zu geben. Da ich die persönliche Ehrlichkeit unseres Freundes kenne, konnte ich Ihrem Wunsch nicht Folge leisten. [...] Ich bedauere aufrichtig – davon bitte ich Sie überzeugt zu sein – dass ich in der vergangenen Zeit zu wenig Nutzen für die Luther Akademie, deren grosse Bedeutung ich wahrlich hoch einschätze, gewesen bin.¹⁶²

Den sidste sætning overrasker tilsyneladende den tyske forsker, Heiner Fandrich.¹⁶³ Men når man imidlertid læser brevvekslingen mellem Torm og Eidem i 1930'erne, giver det måske mere mening. Især den sidste del af korrespondancen viser, hvordan de to skandinaviske kolleger helt frem til krigsudbruddet ihærdigt forsøgte at sikre akademiets integritet ved at kæmpe mod indblanding fra de tyske myndigheder og kirkeregeringen. Brevene bevidner, at de kæmpede helt til det sidste for at opretholde et økumenisk samarbejde og derigennem hjælpe og støtte deres teologiske kolleger i Tyskland.¹⁶⁴

Afslutning

I sin selvbiografi skriver Torm, at han med taknemmelighed tænker tilbage på de mange besøg i Sondershausen. Ikke kun fordi det var interessant at følge den politiske udvikling på nærmeste hold, men også fordi han lærte mange tyske kolleger og præster personligt at kende.¹⁶⁵ Han runder af med at skrive om LAS, at det ”staar fast, at der har været Brug for det. Det har gjort en Gerning, som sikkert har sat sine Spor i mange Menneskers Aandsliv.”¹⁶⁶ Samtidig må det, tilføjer han, være op til fremtidige generationer at vurdere, om der er behov for en institution som LAS.

Korrespondancen mellem Torm og Eidem giver et indblik dels i

162 Brev fra Erling Eidem til Carl Stange 13.03.1941 citeret efter Heiner Fandrich 2022, s. 277.

163 Heiner Fandrich 2022, s. 277.

164 Korrespondancen mellem Torm og Eidem blev ikke brudt i 1939, men LAS fylder efterfølgende ikke længere i korrespondancen. Således findes der kortere breve og postkort fra Eidem i Rigsarkivet, Frederik Torms privatarkiv, nr. 6448, pk. 3.

165 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 148.

166 Smst., s. 149.

de to teologers overvejelser vedrørende LAS og den indenrigs- og kirkepolitiske situation i Tyskland, dels i deres kamp for akademiets fortsatte virke kombineret med en kritik af det nazistiske styre. Af arkivmaterialet fremgår det også, at de gennem stævnerne stiftede bekendtskab med en række af de ledende skikkelser i den tyske kirkekamp – særligt dem, der tilhørte ”Bekendelsesfronten”.¹⁶⁷ Disse bekendtskaber var med til at give de nordiske kolleger et indgående kendskab til kirkekampen – herunder en række sager og interne overvejelser, som var censurerede for den almindelige offentlighed. Torm og Eidem fremhæver ikke sjældent undervejs, hvordan de fik et indblik i kampens komplicerede dynamik og en mere nuanceret forståelse af et af de afgørende samvittighedsspørgsmål, som mange præster blev stillet overfor undervejs; hvorvidt de skulle lade sig afskedige eller vedblive med at virke og dermed ”blive kastet ind i endnu værre oplevelser.”¹⁶⁸

Dette til trods rejste Torm vedholdende en kritik af forholdene omkring akademiet og insisterede på åbenhed. I takt med at den politiske situation frem mod en europæisk storkrig spidsede til, blev Torms dilemma mellem på den ene side at forblive en del af LAS og på den anden side at kritisere udviklingen større. Torm syntes i lang tid at søge pragmatiske løsninger, hvor han forsøger at ytre så meget kritik som muligt, uden at bryde med institutionen. Han beholder på den måde en position, hvorfra han kan fremsætte sin kritik strategisk klogt, fremfor at stille sig uden for indflydelse og ytre sig mere radikalt kritisk.

For Torm endte det alligevel til slut med et brud. Han giver udtryk for en tydelig forventning om, at et økumenisk arbejde hurtigt vil blive taget op efter krigen, men også at det her vil være afgørende at gå langsomt frem.¹⁶⁹ Det blev dog yngre kræfter, der efter verdenskrigens afslutning genoptog arbejdet.¹⁷⁰

167 Torm fremhæver oftest de tre biskopper August Marahrens (1875-1950), som var luthersk landsbiskop i Hannover, Hans Meiser (1881-1956), som var luthersk landsbiskop i Bayern og Theophil Wurm (1868-1953), som var luthersk landsbiskop i Württemberg.

168 Smst., s. 142.

169 *Torms utrykte selvbiografi*, Rigsarkivet, s. 149.

170 Erling Eidem fungerede som formand til 1943 under henvisning til svensk neutralitet. Derefter blev akademiet lukket midlertidig ned, men det genåbnede efter krigen. I 1949 blev det delt i en østlig og vestlig gren, hvor den vestlige fik hjemsted i Ratzeburg. I 2003 blev de to forenet til Luther-Akademie Sondershausen-Ratzeburg, der eksisterer den dag i dag. Torleiv Austad 2008, s. 34-42.

English summary

The article sheds light upon the experiences and considerations behind the Danish professor Frederik Torm's (1870-1953) engagement, struggle for, but ultimately also discontinuation of the academic collaboration with German colleagues in Lutherakademie Sondershausen (LAS) from 1932-1939. The study uses unpublished source material, primarily his correspondence with Erling Eidem (1880-1972), but also with Carl Stange (1870-1959).

The article first introduces Torm and briefly explains two of his perceptions central to this context. The first, his understanding of the relationship between Christianity and Judaism, which is oriented towards history of salvation and motivated, among other things, his great work for *Israelmissionen*. The second, his interest in the relationship between church and state, which meant that he found efforts towards a German *Reichskirche* from 1933 were highly problematic.

Both ecumenical efforts and the Luther Renaissance were in vogue when the German Luther scholar Carl Stange (1870-1959) took the initiative to found the LAS in 1932. He wanted to create an international forum for Lutheran theology and strengthen relations between Lutheran theologians. Stange had studied in Sweden and considered the ties to the Nordic churches to be most valuable. From the beginning, Torm experienced a German desire for ecumenism and at the same time tensions in the German church. He saw both as good reasons to engage in cooperation with his colleagues in Germany.

The first convention in 1932 is held without significant influence from the political situation. Eidem and Torm are elected as Scandinavian members of the Academy's board, and Torm is clearly given a significant leadership role from the beginning. In October 1933, at Torm's request, Eidem becomes chairman of the LAS, a position he held until 1943. The correspondence shows how both are constantly thinking strategically about church politics in relation to the composition of the academy, and how they actively make an effort to safeguard the academy's ecumenical DNA as well as openness in the professional collaboration.

At the same time, the letters emphasize Torm's clear awareness of the issue of recognition in connection with the struggles in the German church. For example, it was crucial for Torm that he, as a foreigner, did not inadvertently add his name and title to an endorsement of the bishop of the *Reichskirche*, Ludwig Müller. Torm made significant and courageous efforts to preserve the academy's continued independence in relation to the new church authorities and the Nazi regime, and he consistently sought to work against weakening of LAS's academic freedom.

Another instance is Torm's celebratory speech in 1935, in which he presents his views on the current political situation, but in a way that does not risk undermining LAS's continued work. The speech illustrates how Torm's conservative church views and arguments for ecumenical work lead to a political critique of the system.

Torm's experiences in LAS also has an influence back in Denmark. An example is Torm's important contribution against anti-Semitism in 1936, when *The Protocols of the Elders of Zion* is republished in Denmark. His considerable efforts on this occasion is markedly influenced by his experience with the German colleagues. In 1936, he gave the lecture *Die erste Christliche Gemeinde in ihrem Verhältnis zum Judentum* at LAS, and the letters document an increased tension between the members internally, especially Torm and Stange. At the same time, they testify to strategic considerations in order to maintain contact with those German colleagues, who are critical of the system and working under increasing pressure. The tense atmosphere only escalates, and Torm reports several incidents that intimidates the Academy's independence and embarrass the foreign participants.

From 1937, it becomes ever more difficult for Torm to hide his criticism of political developments. He tries to balance between making it clear to his German colleagues that he understands and supports them in their difficult situation, on the one hand, and not endangering those same colleagues on the other. At the same time, he experiences increasing pressure on the leadership from the German church authorities, and in 1939 he attends a convention for the last time.

A letter from Stange in December 1938 contributed to the breakup, and although Eidem tried to put pressure on Torm, he did not succeed in bridging the gap. On the contrary, Torm's publication in 1939 of his Danish book on the so-called Church Struggle in Germany 1933-1939 cemented the final break. At the same time, the letters testify to Stange's lack of political realism and understanding of the situation from the perspective of foreign colleagues.

Torm's work in the LAS thus proves both interesting in its own right and suitable as a prism for elucidating more general issues. The letters demonstrate Torm's prominence in both the international academic and domestic ecclesiastical landscape of his time. However, as he was not on the side of the theological or political victors in the immediate post-war period, his efforts have tended to be either overlooked or underestimated.